

Između ustaša i partizana: Zagreb 1941. - 1945.

Banić, Katarina

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:260248>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-16**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za povijest

IZMEĐU USTAŠA I PARTIZANA: ZAGREB 1941. – 1945.

Diplomski rad

Mentor: prof. dr. sc. Ivo Goldstein

Studentica: Katarina Banić

Zagreb, 2022.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. TEORIJSKI OKVIR, METODOLOGIJA RADA I IZVORI	4
2.1 TEORIJSKI OKVIR	4
2.2. METODOLOGIJA RADA	8
2.3. IZVORI	9
3. PRILIKE U HRVATSKOJ I ZAGREBU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA.....	12
3.1. EKONOMIJA.....	12
3.2. POLITIKA	13
3.3. HRVATSKA SELJAČKA STRANKA	17
3.4. USTAŠKI POKRET	20
3.5. KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE	23
4. PROGLAŠENJE NDH I DOLAZAK NIJEMACA	27
5. EFIKASNOST I KONTROLA REŽIMA	33
5.1. USPOSTAVLJANJE USTAŠKE VLASTI	33
5.2. NIJEMCI U ZAGREBU	35
5.3. RIMSKI UGOVORI	39
5.4. PARTIZANSKE AKCIJE U GRADU I KOLICI.....	41
5.5. BOMBARDIRANJE ZAGREBA	50
5.6. EKONOMSKA SITUACIJA U GRADU	52
6. TEROR I REPRESIJA REŽIMA	56
7. RATNA SVAKODNEVICA: KOLABORACIJA I OTPOR	71
8. ZAKLJUČAK.....	82
SUMMARY	88
BIBLIOGRAFIJA.....	89

1. UVOD

„Događaji u Zagrebu prilikom dolaska osvajača bit će najtamnija ljava u tvojoj povijesti, hrvatski narode“ riječi su iz letka Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije (CK KPJ) upućenog narodima Jugoslavije 15. travnja 1941. povodom proglašenja Nezavisne Države Hrvatske (NDH).¹ Već te riječi upućuju na zaključak kako su građani Zagreba ustašku vlast i dolazak Nijemaca jednoglasno prihvatili. Arhivske snimke iz prvih minuta filma *Dnevnik Dijane Budisavljević* ukazuju na isto. Dok Trgom bana Josipa Jelačića prolaze tenkovi i vojnici Wehrmachta, Zagrepčani u deliriju slave. Zadnje scene filma prikazuju istu sliku, građane koji u jednakom raspoloženju dočekuju snage Jugoslavenske armije (JA).² U ovom ću se radu baviti upravo preispitivanjem vjerodostojnosti i točnosti takvih prizora. Cilj ovoga rada bit će razmotriti da li se „događaji u Zagrebu prilikom dolaska osvajača“ uistinu mogu smatrati „najtamnijom ljavom“ u njegovoj povijesti, odnosno da li su građani Zagreba ustaški režim percipirali kao legitimnu ili nametnutu vlast te da li se i u kakvim okolnostima ta percepcija mijenjala. U tom kontekstu, pod glavnom istraživačkom tezom rada smatram da su povodom proglašenja NDH-a i dolaska Nijemaca Zagrepčani u određenoj mjeri reagirali neujednačeno te da je razina podrške stanovništva varirala ovisno o specifičnim materijalnim i političkim faktorima tijekom Drugog svjetskog rata čija će identifikacija također biti jedan od zadataka ovoga rada.

Pitanje podrške i dočeka ustaške vlasti te Nijemaca možemo povezati s koncepcijom Hannah Arendt o povezanosti totalitarnih sustava i masa. Prema Arendt takve mase čine ljudi koje ne povezuje nikakva spoznaja o zajedničkim interesima te ne posjeduju specifičnu klasnu artikuliranost koja se manifestira u specifičnim, ograničenim i ostvarivim ciljevima pa se ne mogu uklopiti ni u jednu političku partiju, mjesne organe vlasti, strukovne organizacije ili sindikate. Takve indiferentne, kolebljive i zaboravne mase postoje u svakoj zemlji pa Arendt drži da je razvoj totalitarnih pokreta moguć u svakoj zemlji.³ Na temelju načina na koji su arhivske snimke upotrijebljene u filmu *Dnevnik Dijane Budisavljević* može se zaključiti da su upravo takve mase prevladavale u gradu Zagrebu, mase kojima je bilo svejedno hoće li njima vladati ustaše ili partizani, odnosno JA. Takvi i slični komparativni pristupi dio su šireg revizionističkog okvira

¹ *Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 1, dok. br. 4., 15.

² *Dnevnik Dijane Budisavljević*, redateljica Dana Budisavljević, Hulahop, December film, This and That productions, 2019.

³ Hannah Arendt, *Izvori totalitarizma*, prev. Mirjana Paić Jurić (Zagreb: Disput, 2015), 305. – 306.

unutar kojeg se zaraćene strane izjednačavaju ili se pak Narodnooslobodilački pokret (NOP) pod vodstvom komunista prikazuje kao onaj gori oblik „totalitarizma“.⁴ Ovakvo kvazihistoriografsko tumačenje Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj je prevladavalo tijekom 1990-ih godina prošlog stoljeća kada ga politički režim čak i potiče fetišizacijom države i hrvatske državotvorne ideje.⁵ U takvom kontekstu antifašistički se otpor prikazuje kao nešto izvanjsko hrvatskom narodu, nešto uvezeno i nametnuto.⁶ Takav pristup i takva percepcija predstavljaju značajan, kompleksan i veoma relevantan historiografski problem, odnosno pitanje na koje ću u ovom radu pokušati odgovoriti ili barem donekle razjasniti.

Slična pitanja koja postavljam u ovom radu, već su na neki način obrađena u francuskoj historiografiji. Kada je u listopadu 1940. vođa Vichyjevske Francuske maršal Philippe Pétain prilikom rukovanja s njemačkim Führerom Adolfom Hitlerom na jednom sastanku u Montoire-sur-le-Loir izgovorio: „Ulazim, danas, u kolaboraciju.“ većina se Francuza obradovala.⁷ Nakon sramotnog vojnog sloma Francuske Republike mnogi su u maršalu Pétainu i njegovom Vichyjevskom režimu vidjeli priliku za nacionalnu obnovu pa se patriotizam izjednačavao s autoritativnim vodstvom Pétaina, baš kao što će se kasnije pokret otpora izjednačavati s generalom Charles de Gaulleom.⁸ Nadalje, mnogi su tvrdili da je podržavanje Pétaina jedina realna mogućnost. Preživljavanje je bila ključna logika, a protivnici primirja i Pétaina smatrani su opasnim i apsurdnim. Za mnoge, najrazumniji potez bio je pričekati i vidjeti daljnji razvoj situacije.⁹ Međutim, britanski povjesničar Harry Roderick Kedward u svojoj knjizi *Resistance in Vichy France* kritizira pretpostavku da su nakon njemačke okupacije većeg dijela zemlje te uspostavom Vichyjevskog režima svi Francuzi reagirali jednako jer je riječ o pojedincima potpuno različitog porijekla i interesa.¹⁰ Mnogima u vojsci nije se svidjela njemačka prisutnost, iako ne nužno i nacistička, mnogim umjetnicima smetao je manjak slobode, neki političari i javne ličnosti iz centra također su izražavale nezadovoljstvo, a komunistička ljevica nakon prvotnog šoka i

⁴ Josip Jagić i Mako Kostanić, ur., „Par riječi o gradu, borbi, motivaciji, knjizi i prilogima“, u *Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945.* (Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022), 8

⁵ Ivo i Slavko Goldstein, *Holokaust u Zagrebu* (Zagreb: Novi liber: Židovska općina, 2001), 19.

⁶ Jagić i Kostanić, „Par riječi o gradu, borbi, motivaciji, knjizi i prilogima“, 8.

⁷ István Deák, *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution During World War II* (s. l.: Westview Press, 2015), 55.

⁸ Deák, *Europe on Trial*, 44; Harry Roderick Kedward, *Resistance in Vichy France: A Study of Ideas and Motivation in the Southern Zone 1940-1942* (Oxford: Oxford University Press, 1978), 12. – 13.

⁹ Kedward, *Resistance in Vichy France*, 15.-17.

¹⁰ Ibid 78. – 79.

dezorijentiranosti također se pribrala. Međutim, otpor se 1940. svodio na objavu članaka i distribuciju novina, no poanta toga bila je pokazati ljudima da izbor i dalje postoji.¹¹

Do 1942. već su mnogi Francuzi shvatili da su Pétainove proklamacije o uspostavi režima nacionalnog jedinstva samo smokvin list jer je Vichyjevski režim prije svega bio režim krupne buržoazije, aristokracije, vojske, tradicionalnih elemenata u Crkvi, seljaštva te ostalih konzervativnih elemenata u društvu koji su smatrali da je degeneracija francuskog društva započela s Francuskom revolucijom 1789.¹² Osim toga, pokretanjem operacije Barbarossa te izravnim uključivanjem Sjedinjenih Američkih Država (SAD) u rat razmjeri sukoba znatno su se povećali, a time i pritisci na Vichyjevski režim. Njemačka ekonomska eksploatacija za mnoge je Francuze tada postala nesnosan materijalni teret.¹³ Također, represivne mjere režima, brutalnost prema političkim protivnicima, rasni antisemitizam, mnogobrojne deportacije i radne mobilizacije mnoge su gurnule u opoziciju režimu.¹⁴ Do 1942. opozicijske su se grupe počele približavati, najviše potaknute mjerama samog režima, a time je teren za razvitak pokreta otpora pripremljen. Nakon što su njemačke snage u studenom 1942. okupirale teritorij Vichyjevske Francuske za većinu stanovništva uvjeti života dodatno su pogoršani, a privid samostalnosti je uništen. Iduće godine uvedena je zakonska odredba o obaveznom radu u Njemačkoj pa su se mnogi Francuzi priključili pokretu otpora kako bi se spasili od te mobilizacije. Pokret otpora dodatno je porastao sa savezničkim pobjedama i iskrcavanjem u Normandiji u lipnju 1944.¹⁵ Na temelju ovog primjera iz Vichyjevske Francuske jasno je da reakcije Francuza na uspostavu novog režima početkom Drugog svjetskog rata nisu bile sasvim ujednačene te da su se tijekom njegova trajanja dodatno izmijenile pa pretpostavljam da su se slični procesi morali odvijati i u Zagrebu za vrijeme NDH.

¹¹ Kedward, *Resistance in Vichy France*, 40 – 46, 51. – 60,82.

¹² Deák, *Europe on Trial*, 53 – 54.

¹³ Kedward, *Resistance in Vichy France*, 219, 19., 220.

¹⁴ Ibid 184., 227.

¹⁵ Ian Kershaw, *Do pakla i natrag: Europa 1914.-1949.*, prev. Vuk Perišić (Zaprešić: Fraktura, 2017), 421.

2. TEORIJSKI OKVIR, METODOLOGIJA RADA I IZVORI

2.1 TEORIJSKI OKVIR

Prema teoriji iregularnog ratovanja Stathisa Kalyvasa razina podrške stanovništva prvenstveno ovisi o razini kontrole kojom jedna sila raspolaže nad određenim teritorijem pa zbog toga autor naglašava važnost proučavanja ponašanja pojedinca.¹⁶ U kontekstu građanskog rata ponašanje je značajnije od proučavanja stavova, naklonosti ili lojalnosti jer se takva vrsta opredijeljenosti može prigušiti kroz mehanizme kontrole. Ipak, Kalyvas ne odbacuje u potpunosti relevantnost stavova, već napominje da se ono često razlikuje od konkretnog ponašanja.¹⁷ Prema njemu ponašanje pojedinca rezultat je „promjenjivih i kompleksnih skupova heterogenih i međusobno povezanih motiva“ među kojima su upravo naklonosti i uvjerenja o ishodu rata, ponašanje bliske okoline, briga za vlastitu sigurnost i sigurnost bližnjih, zaštita od neselektivnog nasilja, strah, želja za osvetom, upotpunjavanje individualnog identiteta ili moralnog svjetonazora, ekonomske poteškoće, stjecanje materijalnih dobara, želja za kriminalnim djelovanjem, bijeg od vojne ili radne obveze itd.¹⁸ Na sličan je način Ana Arjona opisala motive za priključenje pobunjeničkim snagama, no ona je iste podijelila u 4 skupine: nezadovoljstvo *status quo*, socioekonomske poteškoće, sigurnost i logika vojne konstelacije te moralne, emocionalne i socijalne motive.¹⁹

Sukladno tome, Ian Kershaw u svojoj je knjizi *Hitler, the Germans, and the Final Solution* napomenuo kako su nova istraživanja pokazala da javno mnijenje u Trećem Reichu nije bilo uniformirano te da su „obični Nijemci“ u velikoj mjeri zadržali političku, društvenu, moralnu, intelektualnu i religijsku višestrukost. Prema njemu značajna razina nonkonformizma među njemačkim stanovništvom iskazana je u pitanjima koja se odnose na interese kršćanskih crkava te svakodnevnih ekonomskih uvjeta života, posebice radnih odnosa.²⁰ Nadalje, upravo su svakodnevni materijalni uvjeti života tijekom Drugog svjetskog rata, napose u onim zemljama pod okupacijom Wehrmachta, mnoge građane diljem Europe potaknuli na priključenje pokretu otpora.

¹⁶ Stathis N. Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 111. – 113., 124.

¹⁷ Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 92.

¹⁸ Ibid 92. – 99.

¹⁹ Ana Arjona, *Rebelocracy: Social Order in the Colombian Civil War* (New York; Cambridge University Press, 2016), 264. – 266.

²⁰ Ian Kershaw, *Hitler, the Germans, and the Final Solution* (New Haven; London: Yale University Press, 2008), 140.

Mnoge su se europske zemlje, zbog nacističke eksploatacije s ciljem održavanja životnog standarda Nijemaca i zadovoljenja vojnih potreba, suočile s nestašicama hrane i higijenskih potrepština, monetarnom krizom i inflacijom, koja je posebno teško pogodila Belgiju, NDH, Srbiju, i Grčku.²¹ U mnogim je zemljama ključan čimbenik u jačanju podrške partizanskog djelovanja predstavljala prisilna radna obveza, što je napose došlo do izražaja u Danskoj, Norveškoj, Nizozemskoj i južnoj Francuskoj.²² Nadalje, kao u svakom ratu, život tijekom Drugog svjetskog rata često se sveo na puko preživljavanje pa su mnogi smatrali da je pametnije pričekati i vidjeti daljnji razvoj situacije.²³ Također na djelovanje pojedinca u Drugom svjetskom ratu utjecalo je potpuno izokretanje nacionalnih osjećaja te moralnih vrijednosti i zakona. U članku „Nationalism, Collaboration and Resistance“ Matthew Adam Kocher, Adria K. Lawrence i Nuno P. Monteiro na primjeru Vichyjevske Francuske pokazuju kako je velik dio Francuza podržao režim maršala Philipa Pétaina te njegovu nacionalnu revoluciju jer su to smatrali najboljom opcijom za Francusku.²⁴ Poveznicu za takvu kolektivnu reakciju pružali su rasprostranjen antikomunizam, anglofobija i pacifizam pa Stanley Hoffman u članku „Collaboration in France during World War II“ ističe da kolaboracija nije bila produkt ideološke simpatije spram nacista, već rezultat unutarnjih društveno-političkih procesa.²⁵

Nadalje, kontrola neke od strana u građanskom ratu, odnosno režima ili pobunjenika, ovisi o mjesnim i vremenskim okolnostima. Premda je općenito gledajući uobičajeno da pobunjenički pokreti u predratnom razdoblju raspolažu sa značajnijom političkom podrškom u gradovima, za vrijeme rata njihov je položaj upravo ondje najslabiji, a najjači u ruralnim područjima. Režimu je lakše održavati red i nadzor nad stanovništvom u gradovima zbog raspoloživosti policijskih, vojnih snaga te sigurnosnih službi pa su u takvim okolnostima pokreti otpora osjetljiviji na infiltraciju i curenje informacija.²⁶ Za vrijeme Drugog svjetskog rata razvoj pokreta otpora često je ovisio o broju i rasprostranjenosti njemačkih snaga te o samoj fizionomiji tla jer se pobunjenicima lakše organizirati u brdovitim krajevima Grčke i Balkana, nego na Kanalskim otocima ili u Danskoj.²⁷

²¹ Mark Mazower, *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe* (New York: The Penguin Press, 2008), 260 – 272.

²² Joanna Bourke, *The Second World War: A People's History* (New York: Oxford University Press, 2001), 42-43.

²³ Kershaw, *Do pakla i natrag*, 393, 418.

²⁴ Matthew Adam Kocher, Adria K. Lawrence i Nuno P. Monteiro, „Nationalism, Collaboration, and Resistance: France under Nazi Occupation“, *International Security* 43/ 2 (jesen 2018): 125 – 129.

²⁵ Stanley Hoffmann, „Collaborationism in France during World War II“, *The Journal of Modern History* 40/3 (rujan 1968): 380 – 382.

²⁶ Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 133.

²⁷ Bourke, *The Second World War: A People's History*, 42.

Kontrola i podrška stanovništva također ovise specifičnom periodu rata. Podrška stanovništva tako se mijenja ovisno o vjerojatnosti ishoda ratnog sukoba nakon značajnijeg vojnog ili političkog uspjeha ili neuspjeha jedne od strana.²⁸ Većini Europljana snage Trećeg Reicha činile su se nepobjedivima i nezaustavljivima 1940. i 1941, no sa savezničkim uspjesima u ratu tijekom 1943. i 1944. sve je više ljudi bilo spremno suprotstaviti se okupacijskim i kolaboracionističkim režimima.²⁹ Osim toga, Kalyvas naglašava kako je za pokretanje ustanka te na koncu svrgavanja starog režima potrebna „duboka i nepokolebljiva“ posvećenost samo jednog dijela stanovništva pa tako aktivna vojna podrška zahtjeva samo 5% populacije.³⁰ Aktivni pripadnici francuskog pokreta otpora činili su samo 2% stanovništva, iako je postojao znatno širi krug simpatizera koji je čitao novine pobunjenika, slušao engleski radijski program BBC te žmirio na stvari koje su se nesumnjivo mogle prijaviti vlastima.³¹

Da bi do uspostave kontrole nad stanovništvom došlo, potrebno je uspješno regulirati ponašanje pojedinaca te to ponašanje pretvoriti u podršku. Taj je proces uvjetovan s nekoliko faktora koji se mogu podijeliti u dvije kategorije. U tom smislu treba naglasiti zaštitu stanovništva od suparničkih pretenzija za suverenitetom. Naime, u nedostatku vidljiva alternativnog izbora suradnja s trenutnim režimom postaje jedina opcija, neovisno o razini simpatija stanovništva koju taj režim uistinu posjeduje.³² Drugi ključan faktor u formiranju kontrole jest efikasnost njezinih institucija pri uspostavi i održavanju reda, sigurnosti, ekonomske i političke stabilnosti te pružanju raznih beneficija, odnosno osiguravanju relativno normalne svakodnevice.³³ Ove čimbenike možemo kategorizirati kao „uvjeravanje“, odnosno pridobivanje „srca i umova“, dok se u kategoriju „prisile“ mogu svrstati stalno nadgledanje i praćenje stanovništva za što je potrebna velika i efektivna administracija te upotreba nasilja.³⁴ Provođenje nasilja kao oblika kazne efektivno je sredstvo kontrole samo kada su uvjeti u kojima se ono odvija jasno definirani, odnosno kada je riječ o selektivnom kažnjavanju i individualnoj odgovornosti. Neselektivno nasilje podrazumijeva predbacivanje odgovornosti za neki prijestup ili zločin na kolektiv, primjerice

²⁸ Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 119.

²⁹ Rab Bennett, *Under the Shadow of the Swastika: The Moral Dilemmas of Resistance and Collaboration in Hitler's Europe* (London: Macmillan Press Ltd, 1999), 70.

³⁰ Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 101. – 103.

³¹ Bennett, *Under the Shadow of Swastika*, 26.

³² Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 93., 124.

³³ Arjona, *Rebelocracy*, 9. – 12; Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 126. – 127.

³⁴ Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 94., 128.

obitelj, selo, skupinu, regiju, naciju i sl., a do toga dolazi zbog problema identifikacije protivnika s kojim se suočava strana koja je na vlasti jer su pobunjenici „skriveni“ među civilnim stanovništvom. Neselektivno nasilje tako uništava povezanost između zločina i kazne, svatko može biti kažnjen neovisno o svom ponašanju pa se tako režim s vremenom okreće protiv stanovništva koje bi trebao štititi. Iako brutalnost takvog oblika kažnjavanja može kratkoročno pasivizirati stanovništvo i osigurati suradnju, neselektivno nasilje u većini će slučajeva u konačnici pridonijeti jačanju suparničke strane.³⁵

Učinkovitost neselektivnog nasilja stoga ovisi i može varirati u skladu s mjestom i vremenom, ali i vanjskim čimbenicima, kao što je položaj zemlje u globalnoj političkoj konjunkturi te međupovezanosti svjetskih i lokalnih zbivanja, a takva je uvjetovanost napose došla do izražaja tijekom Drugog svjetskog rata. Upravo su nacisti bezrezervno koristili neselektivno nasilje i kolektivnu odgovornost kao metodu kontrole i pasivizacije stanovništva u okupiranim područjima diljem Europe.³⁶ Najbrutalnija primjena neselektivnog nasilja jest Holokaust. Ubijanje, odnosno pokušaj istrebljenja, židovskog naroda mnoge je Europljane potaknuo na neki oblik otpora pa su tako belgijski željeznički radnici tijekom noći znali s teretnih vagona predodređenih za transport Židova u logore skidati plombe čime su mnogima omogućili bijeg, a kada su u Nizozemskoj krenule masovne deportacije Židova zemlju je zahvatio val štrajkova.³⁷ Ponašanje nacista spram ostatka europskog stanovništva, također je ovisilo o njihovoj percepciji rasne kvalitete određene nacije pa je u skladu s time stanovništvo Zapadne i Sjeverne Europe bilo u boljem položaju od Slavena Istočne i Jugoistočne Europe te Židova. U Danskoj je za jednog ubijenog Nijemca likvidirano otprilike pet Danaca, u Francuskoj 10 Francuza, a u SSSR-u (Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika) i Grčkoj čak i do 100 osoba. Na tim je područjima uvedeno javno vješanje prominentnih ličnosti, a žrtve su ostavljene visjeti od 3 do 7 dana.³⁸ Nadalje, uočljivo je da je tamo gdje su nacisti postupali blaže, stanovništvo bilo sklonije antipartizanskom raspoloženju, a na područjima SSSR-a, Poljske, Balkana i Grčke s intenziviranjem te

³⁵ Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 89., 141 – 143.

³⁶ Bennett, *Under the Shadow of the Swastika*, 3-5.

³⁷ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 19.

³⁸ Bennett, *Under the Shadow of the Swastika*, 102 – 103.

brutalizacijom odmazdi došlo je do jačanja partizanskih pokreta otpora jer je stanovništvo imalo manje za izgubiti.³⁹

2.2. METODOLOGIJA RADA

U skladu s tako postavljenim teorijskim okvirom, temeljno istraživačko pitanje ovoga rada je da li je ustaški režim u gradu Zagrebu percipiran kao legitimna ili nametnuta vlast, a kako bi na to pitanje odgovorila proučavat ću kako su Zagrepčani doživljavali određene događaje iz sfere visoke politike i ideologije, vojnih i ekonomskih okolnosti, a kako interakciju s organima vlasti u gradu te kako je to utjecalo na njihove stavove i ponašanje. Također, pokušat ću identificirati ponašanja i stavove pojedinaca koja su bila ponukana nekim privatnim motivima. Istraživanje tih pitanja temeljit će se dakle na „pogledu odozdo“, odnosno na mikrohistorijskoj analizi memoara i sjećanja pojedinaca koji su barem neko vrijeme u periodu od 10. travnja 1941., kada je proglašena NDH, pa do 8. svibnja 1945., kada je Drugi svjetski rat završen, boravili u Zagrebu. Analizu memoara i sjećanja fokusirala sam oko nekoliko elemenata koje sam na temelju relevantne teorije te općenite historiografije toga razdoblja smatrala ključnima, no pritom napominjem da sam događaje vezane uz Drugi svjetski rat na području NDH, odnosno Jugoslavije, tumačila po dvostrukom principu narodnooslobodilačke borbe i građanskog rata. Tumačenje u kontekstu narodnooslobodilačke borbe temeljila sam na okolnostima pružanja otpora domaćeg stanovništva stranoj okupacijskoj sili, a građanskog rata na definiciji tog sukoba kao „oružane borbe unutar granica priznatog suverenog entiteta između strana koje su podvrgnute zajedničkoj vlasti na početku neprijateljstava.“⁴⁰

Prvi element fokusa u analizi bila je atmosfera u Zagrebu prilikom osnivanja NDH i ulaska Nijemaca u grad te proučavanje čimbenika koji su na takvu atmosferu utjecali. U poglavlju *Efikasnost i kontrola režima* naglasak sam stavila upravo na povezanost razine podrške stanovništva Zagreba te njihove percepcije sposobnosti režimskih institucija u ostvarivanju kontrole nad tim područjem kroz zaštitu građana od pretenzija NOP-a za suverenitetom te uspostavi i održavanju reda, sigurnosti te ekonomske, političke i vojne stabilnosti. Potom sam naglasak stavila na razmatranje faktora „prisile“ u održavanju kontrole u gradu, odnosno kako su razni oblici i metode režimskog nasilja te politike terora utjecali na razinu podrške i suradnje

³⁹ Bourke, *The Second World War*, 42.

⁴⁰ Kalyvas, *The Logic of Violence in Civil War*, 17.

Zagrepčana. U poglavlju *Ratna svakodnevica: Kolaboracija i otpor* proučavala sam neka ponašanja pojedinaca koja premda su se manifestirala kao politička, bila su zapravo odraz privatnih motiva poput želja za ekonomskim dobitkom, zadržavanjem radnog mjesta, ljubavnih i obiteljskih odnosa ili pukim preživljavanjem. Također, taj sam dio rada posvetila razmatranju različitih razina između kolaboracije i otpora te same organizacije NOP-a u gradu.

2.3. IZVORI

Za potrebe ovoga rada koristila sam ukupno 46 memoara i sjećanja koje sam uspjela pronaći i prikupiti, a u nastavku ovoga poglavlja ću ih nabrojiti uz kratke osvrtne na njihove autore. Edmund Glaise von Horstenau, opunomoćeni njemački general u Zagrebu u trećem je svesku svojih memoara *Zapisi iz NDH*, zapisao sjećanja i doživljaje o boravku u gradu za vrijeme NDH, a Eugen Dido Kvaternik, ustaški pukovnik i zapovjednik Ustaške nadzorne službe (UNS) do listopada 1942., isto je napravio u *Sjećanja i zapažanja: 1925-1945: prilozi za hrvatsku povijest*. Hrvatska povjesničarka Benedikta Zelić-Bučan u predratnom je periodu bila studentica te simpatizer ustaškog pokreta, a tu je naklonost zadržala i nakon rata kada je postala povjesničarka. Svoja sjećanja o ratnom Zagrebu Zelić-Bučan je zabilježila u članku „Sjećanja na vrijeme uspostave i propasti Nezavisne Države Hrvatske“ objavljenom u časopisu *Marulić* (1991). Novinar i publicist Matija Kovačić je za vrijeme NDH obnašao funkciju predsjednika Hrvatskog novinarskog društava, savjetnika u Ministarstvu vanjskih poslova, a od listopada 1942. do siječnja 1944. bio je glavni ravnatelj Hrvatskog državnog glavnog ravnateljstva za promidžbu (HDGRP) u Ministarstvu narodne prosvjete, tj. šef državne cenzure u NDH. On je svoje refleksije o tom vremenu zapisao u *Od Radića do Pavelića: Hrvatska u borbi za svoju samostalnost: uspomene jednoga novinara*.

Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca nastali su temeljem prijepisa dnevničkih zabilješki zagrebačkog nadbiskupa koji je napravila jugoslavenska Uprava državne sigurnosti tijekom 1950-ih godina, a određeni dijelovi *Dnevničkih zapisa* preuzeti su i iz tjednika *Danas* gdje ih je tijekom 1989. i 1990. objavio povjesničar Ljubo Boban. Hrvatski slikar Jozo Kljaković u emigraciji je 1952. napisao uglavnom memoarsku prozu *U suvremenom kaosu*, a hrvatski političar Vladko Maček *Memoare* je napisao 1957. Istaknuta medicinska sestra međuratnog perioda Kraljevine Jugoslavija Lujza Janović-Wagner, od jeseni 1944. boravi u Zagrebu pa se njena sjećanja na taj boravak mogu pronaći u *Lujzinom dnevniku*. Ti dnevnički zapisi završavaju uoči Božića 1944.,

mjesec i pol dana uoči njezine smrti. Zagrebački pravnik Matija Markulin svoje je djetinjstvo u Zagrebu za vrijeme Drugog svjetskog rata opisao u autobiografskim ulomcima „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“ za časopis *Hrvatska revija* (2010). Sjećanja Jozefine Žihe, Zagrepčanke srednje klase čiji je otac Karlo Marchesi imao frizerski salon, prepričao je Aris Angelis u djelu *Život Jozefine Žiha Marchesi*. Isti je autor u knjizi *Ljudi XX. stoljeća* zabilježio sjećanja pravnika i političara Vladimira Velebita te vojnog pilota i pukovnika JNA-a Milivoja Boroša. U djelu *Ljudi XX. stoljeća – od Smirne do Sajgona* Angelis je naveo sjećanja vojnog pilota te kasnijeg profesora i načelnika uprave Ratnog zrakoplovstva i zračne obrane SFRJ Zlatka Rendulića. Novinar i povjesničar Josip Horvat od 1943. vodio je ratni dnevnik koji je nakon njegove smrti objavljen pod naslovom *Preživjeti u Zagrebu: dnevnik 1943–1945*.

Njemačka glumica Tilla Durieux koja je veći dio Drugog svjetskog rata provela u Zagrebu svoja je sjećanja objavila u članku „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“ u časopisu *Republika: mjesečnik za književnost, umjetnost i javni život*. Hrvatski književnik Miroslav Krleža također je vodio dnevnik u tom razdoblju, pa se njegove misli i doživljaji ratnog Zagrebu mogu pronaći u trećem (1933-1942) i četvrtom svesku (1943). Iz online arhive sjećanja *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. godine do danas* koristila sam svjedočanstva Vere Winter, pripadnice učiteljske obitelji koja je u Zagreb doselila iz Bosne i Hercegovine, Dragice Vajnberger, podrijetlom iz židovske obrtničke obitelji, Siniše Marčića čiji je otac kao inženjer arhitekture radio u Ministarstvu građevinarstva, Zeeva Mila (Vladimir Müller) koji je pripadao dobrostojećoj zagrebačkoj židovskoj obitelji.⁴¹ Slavice Kanić Detelić koja je u Zagrebu živjela u veoma skromnim uvjetima s dvije tete te Slavka Komara, poznatog skojevca i pravnika. Hrvatski glumac, redatelj i scenarist Vjekoslav Afrić svoja je sjećanja o ratnom Zagrebu zapisao u knjizi *U danima odluka i dilema*, a književnica, novinarka i članica KPJ Slava Ogrizović u djelu *Zagreb se bori*.

Za potrebe ovoga rada također sam koristila četiri sveska zbornika sjećanja *Zagreb 1941–1945*, a od toga ću se u većoj mjeri u ostatku rada služiti sljedećim svjedočanstvima: „U okupiranom Zagrebu“ liječnika, komunista i političara Pavle Gregorića; „Do viđenja grade“ ekonomista, komunista i političara Dušana Čalića; „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“ krojača, sindikalista i komunista Ivana Božičevića, „Najšira podrška građana“ i „Zagreb 1942.“ komunista,

⁴¹ „Milo, Zeev (Müller, Vladimir)“, *Židovski biografski leksikon* <https://zbl.lzmk.hr/?p=1318> (posjet 28.9.2022)

političara i državnog službenika SFRJ Lutve Ahmetovića; „Akcije II. Rajonskog komiteta“ komunista i tvorničkog radnika Blaža Mesarića; „Zadaci su bili opasni“ limara i komunista Stjepana Pukleka; „Partijska organizacija željezničara“ komunista i željezničara Franje Culjaka; „Podjela nije uspjela“ skojevca Nikole Kožula; „U okupiranom Zagrebu“ komunistice i bankovne činovnice Vere Jurić; „Illegalci u uniformama željezničara“ komunista Ferde Udiera; „Četiri mjeseca u okupiranom Zagrebu“ komunista Nikole Rubčića; „Komunisti u Zagrebačkom električkom tramvaju“ komunista Živka Kovačevića; „Industrijski rajon komunista“ Marka Belinića; „Neustrašivi željezničari“ komunista i general-majora SFRJ Šukrije Bijedića; „Moj rad u željezničarskoj radionici“ hrvatskog povjesničara Ivana Očaka; „Obavljala sam zadatke Partije“ odgajateljice Marije Magjer Inke; „Nazor i Kovačić odlaze u partizane“ kipara Antuna Augustinčića; „Zagreb 1943.“ i „Illegalni partijski rad u Zagrebu“ učiteljice i komunistice Lepe Perović; „Moj odlazak u Zagreb“ komunista Perice Dozeta; „Rad organizacije SKOJ-a“ komunista, obavještajca i političara Republike Hrvatske Josipa Manolića; „Rad na Sveučilištu“ skojevke Fumice Fedel-Sedmak. Iz drugog sveska *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941-1945: Zbornik povijesnih pregleda i sjećanja* koristila sam za potrebe ovog rada u većoj mjeri svjedočanstvo Andreja Lušićića „Picek Rojžica.“ Od arhivske sam građe koristila sam dokumente i izvještaje o uhićenjima Ministarstva unutarnjih poslova NDH, Ustaške nadzorne službe i Glavnog ravnateljstva za promidžbu pri Predsjedništvu Vlade Nezavisne države Hrvatske, prijave i dokumente jugoslavenske Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača te dokumente, proglase, oglase i naredbe iz *Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*.

3. PRILIKE U HRVATSKOJ I ZAGREBU IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

3.1. EKONOMIJA

Kraljevina Jugoslavija prema gospodarskoj je strukturi bila agrarna zemlja, a prema popisu stanovništva iz 1931. samo je u Savskoj banovini od poljoprivrede živjelo 75,3% stanovništva, dok je u Primorskoj 83,5%.⁴² Međutim, prevelika usitnjenost obradivih površina, nedovoljna tehnička opremljenost te nedostatna uporaba umjetnih gnojiva onemogućili su daljnji razvoj poljoprivrede koja je predstavljala temelj jugoslavenskog gospodarstva.⁴³ Početkom 1930-ih zbog povećane proizvodnje poljoprivrednih proizvoda u SAD-u, Kanadi i Argentini na svjetskom tržištu dolazi do drastičnog pada cijena što je u jugoslavenskoj privredi pokrenulo lančanu reakciju s katastrofalnim posljedicama, a takva je situacija dodatno pogoršana okolnostima svjetske ekonomske krize nakon pada newyorške burze 1929. godine. Kriza se uskoro iz poljoprivrednog sektora prelila u industriju. Seljaci su izgubili svoju kupovnu moć te su zbog inflacije za isti industrijski proizvod morali platiti dvostruko ili trostruko više. Isto je vrijedilo i za dugove u banci. Mnoge su banke postale nelikvidne, a među njima je bila Prva hrvatska štedionica. Ekonomska je situacija dodatno pogoršana rasprostranjenom korupcijom u svim strukturama režima te nesuvislom investicijskom politikom jugoslavenskih vlasti pa je u razdoblju od 1929. do 1938. u razvoj srpske industrije uloženo 44%, u Bosnu i Hercegovinu 11%, Crnu Goru 11%, Makedoniju 7%, Hrvatsku 7%, a u Sloveniju 10%.⁴⁴ Nadalje, do 1929. Zagreb je bio glavno središte bankarskog poslovanja u zemlji, no od tada državnim se intervencijama nastojalo postići da to postane Beograd kao glavni grad. Centralizacija koja je provedena u politici, provedena je i u ekonomiji. Nakon financijskog sloma početkom 1930-ih privatno je bankarstvo u Zagrebu i ostatku Hrvatske postalo sve zavisnije o državnoj pomoći ili o kreditnim zavodima u Beogradu koje je država favorizirala.⁴⁵

Osim svjetske ekonomske krize i pada cijena poljoprivrednih proizvoda, sredinom 1930-ih nezapamćena suša prouzrokovala je veliku glad u Lici, Hrvatskom Primorju, Dalmaciji i Hercegovini, što je dodatno ubrzalo proces pauperizacije sela, a prema jednoj anketi iz 1939. 66 od 99 kotareva u Banovini Hrvatskoj nije imalo dovoljno hrane za prehranu stanovništva. Mnogi

⁴² Željko Karaula, *Mačekova vojska: Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji* (Zagreb: Despot Infinitus, 2015), 31.

⁴³ Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije: 1918. – 1991. – 2003.*, 2. izd (Zagreb: Naklada Pavičić, 2003), 137 – 138.

⁴⁴ Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. 1. (Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1961), 239 – 243; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 143 – 145.

⁴⁵ Matković, *Povijest Jugoslavije*, 148.

su odlazili u gradove, posebice Zagreb jer je on bio ekonomsko i financijsko središte Hrvatske. U gradu i njegovoj okolini bila je smještena većina industrije te je vrijednost njihove proizvodnje činila 58% sveukupne industrijske proizvodnje u Banovini Hrvatskoj.⁴⁶ Početkom desetljeća Zagreb je tako imao svega 185 381 stanovnika, a pred Drugi svjetski rat oko 250-260 000 stanovnika.⁴⁷ Nadalje, čak 44% stanovništva Zagreba činile su radničke obitelji, odnosno 56 000 građana bilo je zaposleno kao radnici u industrijskim pogonima i drugim poduzećima te kao uredska i kućna posluga. Međutim, zbog povećanja stanovnika rasla je i nezaposlenost u gradu pa je istovremeno dolazilo i do obrnutog procesa, odnosno povratku na selo.⁴⁸ Osim, nezaposlenosti velik su problem za radničku klasu predstavljale niske nadnice koje uglavnom nisu bile dostatne za pokrivanje minimuma troškova potrebnih za život, napose onih radnika s obiteljima. Prosječna dnevna nadnica 1936. u Kraljevini Jugoslaviji iznosila je 21,67 dinara, a u Zagrebu 22,85 dinara. Nadalje, premda je *Zakonom o zaštiti radnika* (1922) jugoslavenskim radnicima zajamčeno pravo na osmosatni radni dan, pravo na slobodu udruživanja te biranja radničkih povjerenika, u praksi su ta prava često zanemarena i kršena. S tim u vezi, tijekom 1930-ih radno vrijeme u većini industrijskih grana povećalo se bez naknade za prekovremeni rad, a niske nadnice gotovo su onemogućile plaćanje sindikalne članarine. Okolnosti u kojima je živjela radnička klasa dovest će zamaha štrajkaškog pokreta u svim industrijskim granama tijekom 1935. i 1936.⁴⁹

3.2.POLITIKA

Početkom 1930-ih osim ekonomske krize Kraljevinu Jugoslaviju razdirale su političke, klasne i etničke napetosti. Uvođenjem šestojanuarske diktature dodatno je učvršćen centralizam i jugoslavenski unitarizam pa je u skladu s time zemlja podijeljena na banovine, bez ikakvog obzira na povijesne i nacionalne pokrajine te njihove granice, a pritom se vodilo računa o tome da u što više banovina prevlada srpsko stanovništvo. Narodna je skupština raspuštena, a sve stranke, organizacije, društva i zborovi s nacionalnim, vjerskim ili regionalnim obilježjima su zabranjeni te je uvedena stroga cenzura.⁵⁰ Ubrzo nakon proglašenja diktature režim je krenuo s uhićenjima opozicijskih političara pa je tako nakratko zatvoren i vođa Hrvatske seljačke stranke (HSS) Vladko

⁴⁶ Ivo Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.* (Zagreb: Europress Holding, Novi Liber, 2008), 115. – 120.

⁴⁷ Ivo Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945.* (Zagreb: Novi liber, 2011), 12.

⁴⁸ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 115. – 119.

⁴⁹ Bosiljka Janjatović, “Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933 — 1936. s obzirom na politiku KPJ“, *Časopis za suvremenu povijest* 1/ 1-2 (1969): 11. – 19.

⁵⁰ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 102 – 108.

Maček. Tijekom 1929 i 1930 Sud za zaštitu države vodio je 36 parnica protiv 357 komunista, mnogi su i ubijeni. Također, jugoslavenske su vlasti velik dio protivnika uhodile, a u veljači 1931. izvršen je atentat na dr. Milana Šufflaya. Zbog takva stanja u zemlji Maček je u intervjuu za francuski list *Le Petit Parisien* 1933. rekao kako nakon više od 10 godina u istoj državi Srbi i Hrvati žive u „dva različita svijeta“ te je pojasnio da pod time misli da bi ta dva naroda trebala biti što više odvojena.⁵¹ Nakon atentata na kralja Aleksandra Karađorđevića u Marseilleu, kojeg su organizirali *Unutarnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO)* i pripadnici ustaškog pokreta nadajući se raspadu Jugoslavije, napetost i nepovjerenje između raznih političkih, etničkih i klasnih grupacija u zemlji dodatno je poraslo.⁵²

S obzirom na to da je u međuratnom periodu Zagreb bio središte političkih stranaka, a time i društveno-političkih događanja te zbivanja na području Hrvatske, povodom Mačekova rođendana u srpnju 1935. u gradu su održane razne manifestacije, ali je situacija eskalirala kada su četnici počeli povcima provocirati hrvatske omladince.⁵³ Okupljeno mnoštvo potom je krenulo na te četnike koji su se sklonili u dvorište kina Capitol od kuda ih je uskoro odvezla policija. Međutim, mnoštvo se nije smirilo te je nastavilo gađati zgradu koja nije imala izvješenu hrvatsku zastavu ciglama i kamenjem, sve dok se zastava nije postavila. Prema Stanku Dvoržaku koji je kao mladi student filozofije svjedočio tim događajima došlo je i do komešanja pred zgradom Srpske pravoslavne općine u Bogovićevoj ulici, ali su policija i omladinci uvjerali mnoštvo da se rasprši.⁵⁴ Slično je raspoloženje vladalo i u ostatku Hrvatske pa su pred izbore za Narodnu skupštinu 1935. mnogi seljaci smatrali da će Hrvatska nakon izbora čak postati neovisna, a u nekim se mjestima otvoreno govorilo da će Maček preuzeti vlast.⁵⁵ Takva su nadanja bila inicirana brutalnim postupcima žandarmerije, policije i četničkih grupacija prema stanovništvu. Početkom 1936. došlo je do sukoba između seljaštva i žandara u Garešnici, Livnu i Imotskom gdje je bilo i žrtava, a 9. travnja u selu Trnovcu nedaleko Gospića četnik Stevo Pejnović ubio je zastupnika HSS-a Karla Brkljačića.⁵⁶ Samo pet dana kasnije nekoliko članova Omladine Jugoslavenske radikalne zajednice

⁵¹ Sabrina P. Ramet, *Tri Jugoslavije: izgradnja države i izazov legitimacije: 1918. - 2005.*, prev. Vesna Racković i Mirjana Valent (Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2009), 122 – 124., 128. – 130.

⁵² Ramet, *Tri Jugoslavije*, 135.

⁵³ Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945.*, 11; Stanko Dvoržak, *Studentski dani: odabrane strane iz dnevnika 1933. – 1937.* (Zagreb: Studentski list, 1970), 56. – 57.

⁵⁴ Dvoržak, *Studentski dani: odabrane strane iz dnevnika 1933. – 1937.*, 56. – 57.

⁵⁵ Ramet, *Tri Jugoslavije*, 129., 135 – 138.

⁵⁶ Karaula, *Mačekova vojska*, 85. – 89.

(JRZ) uputilo se pješice iz Podsuseda (kod Zagreba) preko sela Rakitje prema dvorcu Kerestinec, gdje su trebali održati sastanak sa zastupnikom JRZ-a Antunom Mihalovićem. Neki su seljaci, pristaše HSS-a iz Rakitja, među tom skupinom omladinaca prepoznali pripadnike četničkih organizacija. Ti su četnici seljake provocirali povcima: „Gdje su ti mačkovci da ih pobijemo“ i „Živio Stojadinović, dolje Maček!“ Seljaci, njih oko 2000, potom su krenuli za omladincima pred Kerestinec, provalili u dvorac te ubili šest četnika, a jednog teže ozlijedili.⁵⁷ U listopadu 1937. u Senju je jedan žandar s kamiona koji je prevozio izletnike navodno čuo proturežimske povike te je ispalio metak da zaustavi kamion kako bi te izletnike legitimirao. Međutim, na taj ispaljen hitac zapucali su i ostali žandari te je pritom ubijeno 7 izletnika.⁵⁸

Nezadovoljstvo jugoslavenskim režimom u Hrvatskoj također je iskazano na izborima za Narodnu skupštinu 1938. U Primorskoj je banovini za Mačkovu listu glasalo 78,8% glasača, a u Savskoj banovini 82,5%. Osim proturežimske atmosfere, ovi su rezultati pokazali da se Mačkov HSS pretvorio u velik i heterogen hrvatski nacionalni pokret. Uskoro je postalo jasno da je rješavanje hrvatskog pitanja apsolutna nužda, na što su ukazivale i vanjskopolitičke okolnosti.⁵⁹ Naime, kada je Treći Reich *Anschlussom* zauzeo Austriju, a Italija 1939. osvojila Albaniju dvije fašističke zemlje, koje su evidentno vodile čvrstu i dalekosežnu imperijalističku politiku, dospjele su na jugoslavenske granice. Također, kapitulacija zapadnih sila na konferenciji u Münchenu pred Hitlerovim zahtjevom za Sudetima bila je jasan signal svim istočnoeuropskim zemljama da više ne mogu računati na Francusku i Veliku Britaniju.⁶⁰ U takvim je okolnostima 26. kolovoza 1939. sklopljen sporazum Cvetković-Maček te je odmah izazvao burne političke reakcije u cijeloj Kraljevini. U Hrvatskoj je, samo dan nakon objave Sporazuma, Maček na sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva istaknuo da je hrvatsko pitanje tim ugovorom tek djelomično riješeno, no unatoč tome nacionalistički su krugovi u Hrvatskoj, što je uključivalo mnoge unutar samog HSS-a, držali da su Hrvati Sporazumom dobili premalo te da je Maček ustuknuo pred Beogradom.⁶¹ Ustaše su prema svom programu kategorički odbacivale svaku ideju rješavanja hrvatskog pitanja

⁵⁷ Karaula, *Mačkova vojska*, 90; Vladko Maček, *Memoari*, 2. izd., prir. Boris Urbić (Zagreb: Dom i svijet, 2003), 175.

⁵⁸ Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. 2., 110 – 111.

⁵⁹ Ramet, *Tri Jugoslavije*, 151. – 152.

⁶⁰ Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. 2., 174 – 175.

⁶¹ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 191. – 192.

u sklopu Jugoslavije, a KPJ je taj sporazum označila kao kompromis hrvatske i srpske buržoazije te je osudila ograničenost samo na hrvatski problem.⁶²

Sporazumom Cvetković-Maček uspostavljena je Banovina Hrvatska te nova vlada koja se odmah po svom osnutku počela koristiti represivnim metodama u obračunu s političkim protivnicima pokušavajući tako stabilizirati svoju vlast i stanje u zemlji pa je tako progon komunista nastavljen i pojačan, a nekoliko je puta tijekom jeseni 1939. poluvojna organizacija HSS-a Hrvatska seljačka zaštita (HSZ) zajedno s policijom intervenirala na Sveučilištu, hapšenjem ljevičarskih i nacionalističkih studenata. S oštrim je mjerama banska uprava istupila protiv radništva koje je pokušala okupiti u sindikatu Hrvatski radnički savez (HRS).⁶³ Napetu situaciju između vlasti i radnika u cijeloj je Jugoslaviji dodatno pogoršalo poskupljenje mnogih životnih potrepština te produživanje radnog vremena u tvornicama i poduzećima. Protiv takvog se stanja od jeseni 1939. prosvjedovalo diljem zemlje, a 3. prosinca u Zagrebu su izbile demonstracije na kojima se okupilo oko 15 000 radnika i ostalih građana. Na tim su se demonstracijama mogli čuti povici protiv „politike izgladnjivanja“ i zahtjevi za istinskom demokracijom. Veći prosvjedi također su se održali u Beogradu i Splitu.⁶⁴ Značajniju akciju protiv ustaškog pokreta banska je uprava pokrenula tek nakon veljače 1940. kada su ustaše organizirale postavljanje bombi u nekoliko javnih telefonskih govornica te paklenog stroja u zgradi Sudbenog stola. Nakon tog napada uhićeno je 50 ustaša, među njima i Mile Budak, a njegov je časopis *Hrvatski narod* zabranjen te je banska vlast blokirala nastojanja za pokretanjem novih listova.⁶⁵

Kada je uskoro došlo do izbijanja Drugog svjetskog rata Beograd je proglasio neutralnost, a tu je politiku u potpunosti podržavao i Maček u nadi da će se tako izbjeći dodatna destabilizacija zemlje. Maček u memoarima spominje kako je jedne nedjelje u srpnju 1940. automobilom obišao nekoliko kotareva u zagrebačkoj okolici u kojima je vladalo antiratno raspoloženje.⁶⁶ Međutim, potpuni slom Francuske koji se dogodio netom prije Mačekovog obilaska zagrebačke okolice, sve veća ekonomska povezanost s Njemačkom, a napose činjenica da je do ožujka 1941. Kraljevina Jugoslavija u potpunosti bila okružena članicama Trojnog pakta ponukali su i sam Beograd na

⁶² Karaula, *Mačkova vojska*, 214.

⁶³ Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. 2., 156. – 157.

⁶⁴ Ibid 157., 176.

⁶⁵ Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska: 1941 - 1945.* (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber: Školska knjiga, 1978), 50. – 52.

⁶⁶ Vladko Maček, *Memoari*, 204 – 205.

potpisivanje Trojnog pakta 25. ožujaka 1941.⁶⁷ U Beogradu i većim gradovima Srbije potom su izbile demonstracije koje su djelomično bile spontane, a djelomično su ih potaknuli Britanci i komunisti. Prosvjednici su tijekom demonstracija uzvikivali: „Bolje rat nego pakt.“ U Banovini Hrvatskoj prosvjeda gotovo da ni nije bilo te su ih tek ponegdje organizirali komunisti (Split, Karlovac, Slavonski Brod, Sušak).⁶⁸ Također, kao reakciju na potpisivanje Trojnog pakta grupa oficira pod vodstvom generala Dušana Simovića 27. ožujka izvršila je državni udar uz pomoć britanskih obavještajaca. Simovićeva vlada nije istupila iz pakta, no bilo je jasno da je suprotstavljena politici Trećeg Reicha i Italije te da Simović ima podršku savezničkih tajnih službi. Zbog nepovjerenja u novu vladu te straha da bi opstanak nestabilne i krizom razorene Kraljevine Jugoslavije mogao omesti njegov plan napada na SSSR, Hitler je donio odluku o razbijanju te zemlje pritom imajući na umu uspostavu njemu lojalne Hrvatske po mogućnosti pod vodstvom Mačeka koji je u tom trenutku uživao najveću podršku među hrvatskim stanovništvom. Međutim, Maček je odbio takvu Hitlerovu ponudu pa su se Nijemci nakon toga u potpunosti koncentrirali na pripadnike ustaškog pokreta koji su do tada bili igrači talijanskog fašističkog vođe Benita Mussolinija.⁶⁹

3.3. HRVATSKA SELJAČKA STRANKA

Nakon izbora za Narodnu skupštinu 1935. vođa Hrvatske seljačke stranke Vladko Maček odlučio se na suradnju sa srpskim oporbenim predstavnicima te postaje uvjeren da se hrvatsko pitanje može riješiti samo u dogovoru s Dvorom, odnosno knezom Pavlom. U takvim okolnostima dolazi do obnavljanja stranačke organizacije i njezinog proširivanja. U tom trenutku HSS-u se priključuju pripadnici različitih političkih skupina, a među njima i ustaše, klerikalni elementi, ali i komunisti. Desnim političkim strujama bila je zajednička tendencija rješavanja hrvatskog pitanja, iako su se po pitanju načina, strategije i programa uvelike razlikovali. Tako je HSS sve više gubio svoju nekadašnju stranačku fizionomiju, no istovremeno se pretvorio u veoma široki i heterogen hrvatski nacionalni pokret. Različite političke struje unutar tog pokreta doći će do izražaja tijekom

⁶⁷ Ramet, *Tri Jugoslavije*, 156 – 7.

⁶⁸ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 206.

⁶⁹ Tena Banjeglav, Kristina Dilica i Alice Straniero, *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju: Vodič po Zagrebu u Drugom svjetskom ratu* (Zagreb: Documenta, 2021), 19. – 20.

Banovine, Hrvatske, ali još više tijekom travanjskog rata i proglašenja Nezavisne Države Hrvatske (NDH).⁷⁰

U skladu s obnavljanjem i jačanjem stranačke organizacije do proljeća 1935. formirana je Hrvatska seljačka zaštita (HSZ) kako bi se odgovorilo na nasilje policije i četnika u Zagrebačkoj županiji uoči izbora za Narodnu skupštinu, a uskoro su ogranci te organizacije osnivani diljem zemlje. Zaštitari su se osim s četnicima i žandarima obračunavali i s komunistima.⁷¹ Odredi HSZ-a tako su se pokazali efikasnim u gušenju radničkih štrajkova koje su potaknuli komunisti, a nakon dolaska HSS-a na vlast u Banovini Hrvatskoj represija nad radnicima i komunistima je pojačana pa su postrojbe HSZ-a na selu provodile masovne racije i premetačine u potrazi za komunističkim materijalima.⁷² HSS-ovi su zaštitari djelomično bili i naoružani, a od 1939. HSZ je imao i Obavještajni odjel. Početkom 1941. ta je stranačka organizacija imala oko 200 000 članova.⁷³

Istovremeno s formiranjem Zaštite, HSS obnavlja i rad Seljačke sloge koja je trebala unaprijediti kulturno-prosvjetno obrazovanje seljaštva.⁷⁴ Maček u memoarima tako navodi kako je Seljačka sloga organizirala tečajeve opismenjavanja, tkanja, učenje starih narodnih pjesama i smotre te ističe da su na manifestacije počeli dolaziti i pripadnici građanstva.⁷⁵ Seljačka sloga 1939. imala je oko 1 100 podružnica s oko 45 000 članova. U drugoj polovici 1930-ih uz podružnice Seljačke sloge osnivaju se tzv. „Sudovi dobrih i poštenih ljudi“ koji su trebali rješavati sporove između seljaka bez dugotrajnih i skupih sudskih procesa, a za provođenje odluka tih sudova bili su zaduženi odredi HSZ-a. Prema nekim podacima samo 1939. ti su sudovi riješili 12 000 sporova, ali su pritom mnoge presude bila protivne službenim sudskim odlukama. Gospodarska sloga osnovana je 1935., a četiri godine kasnije imala je 185 000 članova.⁷⁶ Temeljna funkcija te organizacije bila je ekonomsko pomaganje i organiziranje hrvatskog seljaštva, a prema Mačeku ta

⁷⁰ Hrvoje Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke* (Zagreb: Naklada Pavičić, 1999), 367; Karaula, *Mačekova vojska*, 329.

⁷¹ Ramet, *Tri Jugoslavije*, 147. – 148.

⁷² Karaula, *Mačekova vojska*, 330. – 335.

⁷³ Ibid 188. – 189., 196.

⁷⁴ Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, 14.

⁷⁵ Maček, *Memoari*, 169. – 171.

⁷⁶ Karaula, *Mačekova vojska*, 33. – 34., 215. – 217.

se organizacija istakla pomažući dalmatinskim krajevima prilikom hiperprodukcije vina, te spuštanjem cijena kukuruza u Hercegovini.⁷⁷

Kako bi ojačao svoje položaje među radničkom klasom u gradovima te suzbio utjecaj Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije (URSSJ) koji je bio pod utjecajem komunista, HSS je formirao Hrvatski radnički savez (HRS). Nadalje, nakon formiranja Banovine Hrvatske rad URSSJ je zabranjen, a HRS je trebao postati jedinstveni predstavnik radničkih interesa u pregovorima s kapitalistima i poslodavcima između kojih se trebalo pronalaziti suglasno rješenje s ciljem sprečavanja klasne borbe. Međutim, Jelić-Butić napominje da do monopolizacije sindikalnog pokreta nije uspjelo doći zbog jakih utjecaja URSSJ-a i loših iskustava radnika s HRS-om tijekom štrajkaških pokreta.⁷⁸ S druge strane, Željko Karaula ističe da je do 1941. HRS, zbog svog privilegiranog položaja, prodro u sva područja Hrvatske, a iste je godine prema izvještajima ta organizacija imala oko 180 000 članova.⁷⁹

Također, važnu ulogu u širenju HSS-ova utjecaja odigralo je formiranje Mačekovog kulta koji je dobivao na snazi nakon svakog Mačekovog hapšenja. Vođa HSS-a u tom je kontekstu postao mučenik i spasitelj hrvatskog naroda te personifikacija dugogodišnje borbe i patnje za slobodu pa su se proslave Mačkova rođendana pretvarale u nacionalne manifestacije. Međutim, nakon uspostave Banovine Hrvatske kult je stagnirao što je posljedica ostvarenja ključnog stranačkog političkog cilja te izraženije stranačke diferencijacije koja je bila popraćena raširenim nezadovoljstvom.⁸⁰ Djelomično zbog okolnosti na koje nije moglo utjecati, odnosno vanjsko-političkih čimbenika i vlade u Beogradu, vodstvo HSS-a i hrvatskog nacionalnog pokreta na čelu Banovine Hrvatske pokazalo se nesposobno ispuniti obećanja dana seljaštvu te riješiti krucijalne egzistencijalne poteškoće seljaka i radnika. Socijalna baza stranke tako se sužava te se HSS sve više oslanja na bogatije slojeve građanstva i seljaštva, obrtnike, trgovce, klerikalne krugove i nacionalne elemente. Tako je došlo do toga da su paralelno s jačanjem socijalnih nemira, jačali i desni te nacionalistički elementi u redovima stranke, državnih struktura i HSZ-a.⁸¹

⁷⁷ Fikreta Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka* (Zagreb: Globus, 1983), 14; Maček, *Memoari*, 169. – 170

⁷⁸ Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, 14, 37. – 39.

⁷⁹ Karaula, *Mačkova vojska*, 35.

⁸⁰ Ibid 179. – 182.

⁸¹ Ibid 406. – 407.

3.4. USTAŠKI POKRET

Ustaška se ideologija razvijala postupno za vrijeme Kraljevine Jugoslavije te su je oblikovale političke okolnosti u zemlji s obzirom na hrvatsko nacionalno pitanje te ponašanje režima i hrvatske opozicije. Prve klice ustaške ideologije mogu se pronaći u politici Čiste stranke prava (ČSP), odnosno kasnije Hrvatske stranke prava (HSP), čiji se pripadnici nazivaju frankovci po dugogodišnjem vođi ČSP-a Josipu Franku.⁸² Kao najaktivniji predstavnik frankovaca u drugoj polovici 1920-ih istaknuo se odvjetnik Ante Pavelić te je u nizu članaka i govora propagirao velikohrvatski separatizam kao rješenje hrvatskog pitanja. Pavelića su podržavali i pripadnici Saveza hrvatske pravaške republikanske organizacije (SHPRO) koja je u Zagrebu okupila najradikalnije elemente hrvatske nacionalističke omladine, a ubrzo je osnovana i organizacija Hrvatski domobran kojoj je temeljna zadaća bila svim sredstvima raditi na „uspostavi posve samostalne i nezavisne Države Hrvatske na cijelom hrvatskom narodnom i povijesnom području.“ Na Sveučilištu u Zagrebu frankovci su bili organizirani u društvima Kvaternik, Hrvatska mladica i Hrvatsko akademsko potporno društvo (HAPD), dok su se pripadnici iz radničke omladine organizirali u Pravaškoj radničkoj mladeži.⁸³ Nakon proglašenja šestojanuarske diktature Pavelić je napustio Kraljevinu Jugoslaviju. Prvo je otišao u Beč, pa u Mađarsku, a potom u Sofiju gdje je dogovorio suradnju s VMRO-om. Na koncu je otputovao u Italiju gdje je počeo djelovati pod zaštitom tajne policije Ettorea Contija.⁸⁴

Ustaša-hrvatska revolucionarna organizacija osnovana je 1930., a u *Ustavu* (1932) i *Načelima hrvatskog ustaškog pokreta* istaknuto je da organizacija „ima zadaću da oružanim ustankom (revolucijom) oslobodi ispod tuđinskog jarma Hrvatsku.“⁸⁵ Nakon toga predviđeno je stvaranje hrvatske države na temelju povijesnog prava hrvatskog naroda.⁸⁶ Ta je država prema ustaškom tumačenju nezamisliva bez teritorija Bosne i Hercegovine, Sandžaka, Srijema i Bačke.⁸⁷ Nadalje, ustaše su seljaštvo postavile kao „temelj i izvor svakog života,, pa je prema tome ono nosilac državne vlasti te se u 13. točki *Načela* kaže: „Tko u Hrvatskoj ne potiče iz seljačke obitelji, u devedeset i devet slučajeva od stotine nije hrvatskog podrijetla, ni krvi, već je doseljeni

⁸² Jaroslav Šidak, *Povijest hrvatskog naroda 1860. – 1914.* (Zagreb: Školska knjiga, 1968), 146. – 148.

⁸³ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 13 – 17.

⁸⁴ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 143.

⁸⁵ Mario Jareb, *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941. godine* (Zagreb: Školska knjiga, 2006), 114. – 115.

⁸⁶ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 22.

⁸⁷ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 147.

stranac.“⁸⁸ Stranci, prema toj ustaškoj koncepciji, nisu dobrodošli u NDH te ne bi imali pravo odlučivanja. U *Ustaši-vjesniku hrvatskih revolucionara* pod naslovom „Treba klati“ ističe se kako sve što „pije krv“ hrvatskog naroda treba poklati.⁸⁹ U Pavelićevu spisu *Hrvatsko pitanje (Die Kroatische Frage, 1936.)* ustaški je pokret podržao novi europski poredak te se rješavanje hrvatskog pitanja postavilo u okvire njemačke revizionističke politike spram odredbi Versajskih ugovora.⁹⁰ Nadalje, u knjizi *Strahote zabluda. Komunizam i boljševizam u Rusiji i svijetu (Errori e Orrori. Comunismo e bolscevismo in Russia e nel mondo, 1939.)* Pavelić tvrdi da je komunizam nastrana i neprirodna ideologija koja uznemiruje svijet, a od te nastranosti svijet može spasiti jedino fašizam koji nije „antiteza demokraciji, kako se to obično krivo tvrdi, nego je njezin nasljednik kao antiteza komunizma, odnosno boljševizma.“ U oba djela, *Hrvatsko pitanje* i *Strahote zablude*, Pavelić je iznio nekoliko antisemitskih konstatacija.⁹¹

Početkom 1937. u Italiji se nalazilo 510 ustaša od kojih je oko 68% bilo seljačkog podrijetla, 15% su činili radnici, a mornari, studenti, trgovci, oficiri, novinari i ostali 16%. Mnogi pripadnici pokreta bili su nepismeni te su tek u ustaškim logorima na Liparima i u južnotalijanskim gradovima stekli osnovno obrazovanje. U Mađarskoj se istovremeno nalazilo između 300 i 400 ustaša. Velik dio aktivnosti u ustaškim je logorima činila vojna obuka koja je pripadnike pokreta trebala pripremiti za terorističke aktivnosti.⁹² S tim u vezi, već 1932. ustaše su pokrenule tzv. Velebitski ustanak „protiv srpske diktature“. Nekoliko je članova pokreta iz Italije uz pomoć nekoliko lokalnih pristaša napalo žandarmerijsku stanicu u ličkom selu Brušani pri čemu je poginuo jedan od napadača. Iako ova akcija nije naišla na veći odaziv, manji broj ličkih seljaka priključio se ustaškim ustanicima zbog čega je odgovor režima bio brutalan. Na ličko su područje dovedeni žandari iz Srbije koji su započeli val masovnih uhićenja seljaka.⁹³ U zatvoru se ubrzo našlo 150 ličkih seljaka koji su pri ispitivanju prebijani i mučeni. Ovaj je događaj pokazao da je nezadovoljstvo među hrvatskim seljacima toliko, da su neki bili spremni posegnuti za radikalnim rješenjima.⁹⁴

⁸⁸ Jareb, *Ustaško-domobranski pokret*, 127- 129.

⁸⁹ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 145 – 147.

⁹⁰ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 24.

⁹¹ Jareb, *Ustaško-domobranski pokret*, 430., 443. – 445.

⁹² Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 144.

⁹³ Karaula, *Mačekova vojska*, 75.

⁹⁴ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 145.,

Nakon Velebitskog ustanka i atentata na kralja Aleksandra Karađorđevića 1934. ustaše se fokusiraju na propagandnu djelatnost u zemlji, uključivanju u hrvatski nacionalni pokret te infiltraciji u društva i institucije. Takve su akcije olakšane sporazumom Italije i Kraljevine Jugoslavije 1937. Tim ugovorom obje su se zemlje obvezale suzbiti sve djelatnosti na svojem teritoriju uperene protiv druge potpisnice, a ustašama je dozvoljen povratak u Jugoslaviju. U Jugoslaviju je potom pristiglo oko 260 ustaških emigranata nakon čega se ponovno aktivira njihova djelatnost na Sveučilištima i u katoličkim organizacijama (Križari, Domagoj), a u travnju 1937. frankovci su ubili antifašističkog studenta Krstu Ljubičića.⁹⁵ U jesen 1939. nacionalistički nastrojeni studenti u jednom su proglasu uskratili povjerenje Mačeku zbog sklapanja sporazuma s Beogradom, pritom su istaknuli borbu hrvatskog naroda za nezavisnu državu te su iznijeli zahtjev za kroatizacijom Sveučilišta, a nakon intervencije HSZ-a i policije nekoliko je studenata uhićeno. Nakon tih hapšenja došlo je do nereda u kojima je uz povike „Pavelić, ustaše, dolje Jugoslavija“ razbijena redakcija jugoslavenskog lista *Novosti*, židovska kavana Corso te trgovina oružja Kočonda.⁹⁶ Osim toga, ustaše su u sklopu svojih aktivnosti dijelile propagandne letke, posjećivale grob Ante Starčevića u Šestinama te su održavale komemoracije i mise zadušnice za „ustaške žrtve“ jugoslavenskog režima. Početkom veljače 1939. Mile Budak pokrenuo je *Hrvatski narod* kao legalno ustaško glasilo u Jugoslaviji.⁹⁷

Uspostavom Banovine Hrvatske ustaška je djelatnost pojačana. Putem novoosnovanog društva Uzdаница definiranog kao „pripomoćna štedna zadruga“ koje je okupljalo pristaše pokreta, ustaše su distribuirale *Hrvatski narod* i osnivale podružnice po Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini. Preko Uzdанице djelovalo se i na zagrebačkom Sveučilištu, a članovi tog društva 1940. organizirali su i nekoliko terorističkih napada.⁹⁸ Broj pripadnika ustaškog pokreta pred slom Kraljevine Jugoslavije nije moguće sa sigurnošću utvrditi. Iako se uglavnom spominje brojka od oko 2000 ustaša, prema Jelić-Butić ta je brojka vjerojatno podrazumijevala pripadnike pokreta prema širem kriteriju.⁹⁹ Mario Jareb se s time ne slaže te tvrdi da se s obzirom na nakladništvo *Hrvatskog*

⁹⁵ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 149. – 150., 157.

⁹⁶ Karaula, *Mačjekova vojska*, 355. – 356.

⁹⁷ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 44., 48.

⁹⁸ Ibid 50.

⁹⁹ Ibid 55.

naroda od 80 000 može pretpostaviti da je ukupni broj ustaških sljedbenika bio znatno veći od 2000.¹⁰⁰

3.5.KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE

Tijekom 1920-ih članovi Komunističke Partije Jugoslavije (KPJ) žestoko su proganjani u cijeloj Kraljevini Jugoslaviji, a osim toga partija je iznutra razdirana frakcijskim borbama između „ljevice“ i „desnice.“ Kominternu je zbog toga na čelo KPJ 1932. postavila Milana Gorkića koji je započeo s revitalizacijom te partije.¹⁰¹ S tim u vezi, u srpnju iste godine vodstvo KPJ donosi odluku o ulasku komunista u postojeće sindikate, s fokusom na URSSJ koji je imao organizacije po cijeloj zemlji te je bio pod dominacijom socijalista.¹⁰² Zadaća komunista u tom sindikatu bila je stvaranje revolucionarne sindikalne opozicije (RSO) koja bi se trebala zalagati za akcionom jedinstvo radnika, a krajnji je cilj predstavljalo organiziranje masovnog štrajka za svrgavanje diktature. Do 1934. komunisti su radom u sindikatima uspjeli steći simpatije brojnih radnika što im je omogućilo ulazak u više sindikalne forume u Oblasnoj upravi URSSJ za Hrvatsku i Slavoniju, no najveći uspjeh ostvarili su u Zagrebu gdje su postigli većinu u podružnicama drvodjeljskih, kožarsko-prerađivačkih, građevinskih, šivačko-odjevnih i željezničkih radnika.¹⁰³ Osim toga, KPJ je tada započela i s obnavljanjem vlastitih partijskih ćelija po tvornicama te okupljanjem simpatizera pa se tako prvi znaci revitalizacije povaljuju među radnicima plinare, elektrane, Zagrebačkog električnog tramvaja (ZET) i željezničarima.¹⁰⁴ Nešto kasnije obnavljaju se i ćelije SKOJ-a među studentskom, srednjoškolskom i radničkom omladinom te se radi na omasovljenu organizacije. Najviše je simpatizera i aktivista u gradu KPJ uživala među stanovnicima Trešnjevke i Trnja, siromašnim radničkim naseljima.¹⁰⁵ Uz pomoć tih simpatizera i aktivista partija je putem organizacije Crvene pomoći prikupljala materijalna sredstva za zbrinjavanje komunista u zatvorima i njihovih obitelji, a 1940. preimenovana je u Narodnu pomoć.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Jareb, *Ustaško-domobranski pokret*, 566. – 567.

¹⁰¹ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 164.,

¹⁰² Janjatović, „Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933 — 1936. s obzirom na politiku KPJ“, 9. – 10.

¹⁰³ Ibid 19. – 23.

¹⁰⁴ Goran Korov, „Rad KPJ u Zagrebu od 1931. do 1941. godine“, u *Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić (Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022), 351.

¹⁰⁵ Ibid 348. – 357; 370. – 371.

¹⁰⁶ Ibid 347; 362.

U ožujku 1935. CK KPJ izdao je rezoluciju kojom se napušta koncepcija o formiranju RSO-a te je odlučeno da se komunistička djelatnost u svim sindikatima treba fokusirati na stvaranje široke legalne aktivnosti radi stvaranja jedinstvene narodne antifašističke fronte.¹⁰⁷ Te su odluke potvrđene u širem političkom smislu na Splitskom plenumu održanom u srpnju iste godine. U referatu člana Politbiroa Blagoja Parovića fašizam je označen kao zajednički neprijatelj svih demokratskih snaga protiv kojeg se treba boriti formiranjem jedinstvene antifašističke fronte. Također, u spomenutom je referatu istaknuto da treba djelovati kroz sindikate i ostale legalne institucije te prilagođavati zahtjeve i parole potencijalnim pristašama pa je tako napomenuto da nacionalni osjećaj nije stran proletarijatu.¹⁰⁸ Početkom 1935. KPJ također započinje s osnivanjem udarnih grupa koje su trebale štititi pripadnike komunističkih demonstracija.¹⁰⁹

Mnogi u KPJ nisu bili zadovoljni Gorkićevim metodama provođenja politike antifašističke fronte. Konkretno, sporno je bilo stavljanje prevelikog fokusa na legalne aktivnosti te inzistiranje na savezu i pružanju podrške, ne samo nekomunističkoj ljevici, već i svim opozicijskim snagama u zemlji koje su bile predvođene Mačekom, a da pritom komunisti nisu mogli računati na nikakve koncesije zauzvrat. Takav se pristup KPJ, kako ističe Stefan Gužvica, nije razlikovao od tzv. buržujskih stranaka.¹¹⁰ Negativan stav spram Gorkića uskoro će zauzeti i Kominternu na što su utjecale nove velike provale unutar partije što je bila posljedica hapšenja Đure Mitrovića u studenom 1935. na zagrebačkoj Šalati. U njegovom je koferu pronađen povjerljiv partijski materijal temeljem kojeg je policija uhapsila 950 članova KPJ, odnosno trećinu tadašnjeg članstva.¹¹¹ U ožujku 1937. najbliži Gorkićev suradnik i član Politbiroa Adolf Muk dobio je zadatak organizirati transport 500 jugoslavenskih dobrovoljaca brodom La Corse u Barcelonu.¹¹² Međutim, ta je akcija propala jer je plan otkrila jugoslavenska policija. Iako su mnogi dobrovoljci uhićeni, veći je problem za KPJ i Kominternu predstavljala činjenica da je Muk nakon policijske torture odao detaljne informacije o članovima CK KPJ koji su do tada bili poznati samo pod pseudonimima. Ubrzo nakon toga Gorkić je stradao u čistkama u Moskvi.¹¹³

¹⁰⁷ Janjatović, "Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933 — 1936. s obzirom na politiku KPJ", 19. – 23.

¹⁰⁸ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 164. – 165.

¹⁰⁹ Korov, „Rad KPJ u Zagrebu od 1931. do 1941. godine“, 352.

¹¹⁰ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 56. – 82.

¹¹¹ Ivo i Slavko Goldstein, *Tito* (Zagreb: Profil knjiga, 2015), 109.

¹¹² Ibid 144.

¹¹³ Stefan Gužvica, *Before Tito: The Communist Party of Yugoslavia during the Great Purge (1936-1940)* (Talin: Tallinn University Press, 2020), 86. – 87.

Usprkos sukobima unutar KPJ i mnogim pogreškama, do ožujka 1936. komunisti su ostvarili prevagu u podružnicama URSSJ-a u Hrvatskoj.¹¹⁴ Josip Broz Tito koji će postupno preuzeti vodstvo KPJ nastavio je podržavati infiltraciju komunista u legalne organizacije i institucije, ali pod uvjetom stvaranja partijskih ćelija podređenih Centralnom komitetu KPJ. Takva se politika pokazala kao velik uspjeh te je članstvo partije do početka Drugog svjetskog rata znatno poraslo, a u proljeće 1938. 7 je komunista izabrano u Centralni komitet URSSJ od ukupno 15 članova.¹¹⁵ Nadalje, Tito je pokrenuo zaostale Gorkičeve akcije vraćanja vodstva KPJ u Kraljevinu Jugoslaviju, formiranja legalne komunističke stranačke ekspoziture Saveza radnog naroda (SRN), očuvanje teritorijalnog integriteta Jugoslavije te reorganizacije partije u sklopu čega su 1937. osnovane Komunistička partija Slovenije (KPS) i Komunistička partija Hrvatske (KPH).¹¹⁶ Već iduće godine KPH se sukobila s KPJ i Titom. Naime, KPH je pred izbore 1938. podržavala tješnju suradnju s HSS-om koji se do tada etablirao kao predvodnik hrvatskog nacionalnog pokreta. Sukladno tome, mnogi su u KPH-u smatrali da bi otvoreno suprotstavljanje HSS-u i Mačeku još više oslabilo pozicije komunista u Hrvatskoj. Pritom se naglašavala posebna pozicija hrvatskog pitanja i nacionalne opresije Hrvata u Kraljevini Jugoslaviji. Tito i KPJ takve su stavove osudili kao devijaciju od partijske linije te je KPH do 1939. podvrgnuta centralnom autoritetu KPJ. Međutim, kada je u ožujku 1939. Hitler podijelio Čehoslovačku, pojavili su se strahovi da bi takva politika KPJ mogla dodatno pogurati hrvatski narod ka kolaboracionizmu kao što je to bio slučaj sa Slovačkom.¹¹⁷

S proglašenjem Banovine Hrvatske komunistička se djelatnost intenzivira, napose u sindikalnom radu i štrajkaškom pokretu jer se zbog pogoršanja ekonomske situacije životni standard radnika dodatno srozao. U sklopu priprema za nadolazeći Praznik rada 1940. komunisti iz Mjesnog komiteta KPH i URSSJ trebali su organizirati obustavu tramvajskog prometa u Zagrebu te time radnicima HRS-a otežati dolazak na posao. Zbog obustave tramvajskog prometa i demonstracija pripadnici HSZ-a oštro su se sukobili s prosvjednicima, a do najvećeg je okršaja došlo na Kazališnom trgu (Trg Republike Hrvatske) gdje je 6000 demonstranata odlučilo pružiti otpor snagama HSZ-a. Koncem lipnja i početkom srpnja iste godine vodstvo KPH-a u Zagrebu i

¹¹⁴ Janjatović, "Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933 — 1936. s obzirom na politiku KPJ", 35.

¹¹⁵ Gužvica, *Before Tito*, 103., 154.

¹¹⁶ Ibid 101, 169.

¹¹⁷ Ibid 170. – 177.

drugim mjestima u Banovini Hrvatskoj organiziralo je manifestacije izražavanja simpatija prema SSSR-u. U rujnu 1940. održane su demonstracije protiv rata te proglas CK KPJ spominje da je nakon intervencije HSZ-a i policije ranjeno 10 radnika. Kroz siječanj 1941. komunisti su u Zagrebu organizirali prosvjede i mitinge ispred Tvornice duhana, stolarske radionice Mučnjak, tvornice alata Ševčik, kinima Olimp i Tomislav itd., a 27. ožujka održano je nekoliko manjih demonstracija premda je HSZ patrolirala gradom upravo kako bi takve istupe spriječila.¹¹⁸ Zbog reorganizacije i centralizacije partije, pojačane aktivnosti te unutarnjopolitičkih zbivanja i vanjskopolitičkih okolnosti članstvo KPJ je u predratnim godinama znatno poraslo pa je ono u listopadu 1940. brojalo 6635 članova, od kojih je 2544 bilo samo u Hrvatskoj. Do sredine 1941. i podizanja ustanka članstvo je u odnosu na godinu ranije navodno udvostručeno, pa je ono iznosilo 12 000.¹¹⁹ Pod sekretarom Ivanom Lolom Ribarom koji se pokazao kao odličan organizator članstvo SKOJ-a također je u istom razdoblju značajno uvećano te je u rujnu 1940. SKOJ brojao 17 800 članova, a s vrlo širokim krugom aktivnih simpatizera vjerojatno i više od 30 000.¹²⁰

¹¹⁸ Karaula, *Mačekova vojska*, 339. – 343.

¹¹⁹ Goldstein, *Tito*, 177.

¹²⁰ Ibid 136.

4. PROGLAŠENJE NDH I DOLAZAK NIJEMACA

Bivši austrougarski časnik Slavko Kvaternik 10. travnja 1941 proglasio je osnivanje Nezavisne Države Hrvatske putem zagrebačkog radijskog programa: „Hrvatski narode! Božja providnost i volja našeg saveznika te mukotrpna borba hrvatskog naroda i velika požrtvornost dra Ante Pavelića, te ustaškog pokreta u zemlji i inozemstvu: Odredili su da danas pred dan Uskrsnuća Božjeg Sina uskrsne i naša nezavisna država Hrvatska.“¹²¹ Nekoliko sati kasnije u grad su ušle i njemačke snage, a na zagrebačkim ih je ulicama dočekalo mnoštvo ljudi. Međutim, reakcije na te događaje unatoč prepunim ulicama nisu bile u potpunosti jednolične. Benedikta Zelić opisuje kako se u trenutku proglašenja NDH našla na Trgu bana Josipa Jelačića: „Bilo je to negdje iza 4 sata poslijepodne, kada na Trgu nema puno svijeta, ali oni koji su se tu našli i na koje sam ja u prolazu nailazila, svi su u ushićenju plakali i bacali se jedni drugima oko vrata. I meni se nekoliko potpuno nepoznatih građana u zanosu i sa suzama u očima bacilo oko vrata kličući „Imamo državu, imamo državu!“¹²² U sličnom tonu Matija Kovačić navodi kako je „srbijanska navala na Hrvatsku toliko razbuktala želju za slobodom, da se 10. travnja 1941. pretvorio u besprimjerno slavlje.“¹²³ Matija Markulin, koji je tada imao otprilike 9 godina, prisjeća se kako je čuo komentar „kako je za nas rat završio jer su Nijemci ušli u Zagreb.“¹²⁴ Zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac također ističe veliko oduševljenje naroda te vješanje hrvatskih zastava kao reakciju na proglašenje NDH te srdačan doček Nijemaca u Zagreb, a otprilike dva tjedna kasnije nadbiskup je razgovarao s Pavelićem te mu je zaželio blagoslov u radu.¹²⁵

Vladko Maček također naglašava kako je tada u Zagrebu vladala atmosfera oduševljenja „jednaka onom koje je vladalo 1918. kada je proglašeno odcjepljenje od Ugarske. Velika većina ljudi smatrala je velikim dobitkom što su se riješili srbijanske dominacije i što su Nijemci dali svojoj okupaciji eufemistički naziv »Nezavisne Države Hrvatske.«“¹²⁶ Jozo Kljaković svjedoči kako su ljudi „u nekom zanosu pozdravljali neprijateljsku vojsku“, kako ih je zavarala fraza

¹²¹ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 69. – 70.

¹²² Benedikta Zelić-Bučan, „Sjećanje na vrijeme uspostave i propasti Nezavisne Države Hrvatske“, *Marulić* 24/6 (1991): 714.

¹²³ Matija Kovačić, *Od Radića do Pavelića: Hrvatska u borbi za svoju samostalnost: uspomene jednog novinara* (München; Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1970), 117.

¹²⁴ Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, *Matica hrvatska* <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022)

¹²⁵ Željko Karaula, ur., *Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca: 1934. - 1945.: iz arhiva UDBA-e* (Zagreb: Despot infinitus, 2020), 398. – 401.

¹²⁶ Maček, *Memoari*, 232.

„vlastita država“. Prema Kljakoviću Hrvati su stoljećima čekali vlastitu državu, a posljednja dva desetljeća srpske vladavine stoga su dovela do jedne kolektivne psihoze i apsurdna u kojem se Nijemci dočekuju kao oslobodioci.¹²⁷ Slavica Kanić Detelić govori kako je u tim trenucima nastupilo veliko slavlje. Za sebe kaže da je također u zanosu pljeskala jer nije bila svjesna što se točno događa, no da je to vrlo brzo shvatila.¹²⁸ Vera Jurić prisjeća se kako su prilikom ulaska Nijemaca frankovci nosili hrvatsku zastavu, a neke dobro odjevene djevojke bacale naranče te navodi kako je njezin ujak sretno prokomentirao kako će sada konačno biti reda.¹²⁹

Ivan Božičević smatra da je za takav veseo doček Nijemaca odgovoran strah od bombardiranja Zagreba i spoznaja da se to ipak neće dogoditi kada su Nijemci stigli te potom ističe: „Zatim, tu je i ono nezadovoljstvo sa starom Jugoslavijom, pa je njena propast kod mnogih izazivala nadu da će u novoj situaciji biti bolje. Priličnu ulogu su imale i stare simpatije prema Nijemcima jednog dijela građana, naročito onih iz redova nekadašnje aristokracije i bivše austrougarske administracije. Tu je i afirmacija njemačke ratne sile, koju je ona stvorila brzim i lakim pobjedama nad mnogim zemljama Evrope.“¹³⁰ Vera Winter kaže da je njezina obitelj po reakcijama na dolazak Nijemaca ostala podijeljena. Njezina se majka veselila rekavši da to jest okupacija, ali da imaju NDH, njezin otac ljevičar s time se nije složio te je njezinoj majci odgovorio: „Klara ti pričaš gluposti!“¹³¹ Božičević ističe da je veliku ulogu odigrao i Mačekov poziv na pokoravanje novoj vlasti, no napominje kako je bilo i onih znatizeljnih među tom gomilom te kako je većina građana ipak brzo shvatila da im „okupacija ne donosi ništa dobro.“¹³² Njemačka glumica Tilla Durieux tvrdi da je samo dio ljudi koji se „u svim zemljama u ovakvim prilikama ponaša jednako“ pozdravio Nijemce klicanjem, a da je „bolji dio stanovništva ostao stisnutih pesnica iza zatvorenih vrata i prozora.“¹³³

¹²⁷ Jozo Kljaković, *U suvremenom kaosu: uspomene i doživljaji* (Zagreb: Matica hrvatska, 2011), 174

¹²⁸ „Slavica Kanić Detelić“, *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas*, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavica-kanic-detelic/> (posjet 28.6.2022)

¹²⁹ Vera Jurić, „U okupiranom Zagrebu 1941.“, u *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983), 66.

¹³⁰ Ivan Božičević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, u *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982), 79. – 80.

¹³¹ „Vera Winter“, *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas*, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/vera-winter/> (posjet 28.6.2022)

¹³² Božičević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, 80.

¹³³ Tilla Durieux, „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“, *Republika: mjesečnik za književnost, umjetnost i javni život* 5 – 6 (svibanj, lipanj, 1991): 147.

Pavle Gregorić komentira kako su mnogi radoznalo gledali dolazak Nijemaca te da su na brojnim kućama diljem Vlačke i Maksimirske bile obješene hrvatske zastave. Prema njemu za takvo je stanje krivo velikosrpsko ugnjetavanje, međutim napominje: „U isto vrijeme osjetio sam neku sigurnost, zapravo ponos, misleći na zagrebačko radništvo, na napredne antifašistički raspoložene građane Zagreba, na našu zagrebačku antifašističku omladinu, na velik broj naprednih intelektualaca. Bio sam siguran da neće dugo potrajati i da će Hitlerova okupatorska vojska osjetiti da postoji i drugi Zagreb, Zagreb koji mrzi fašizam.“¹³⁴ Dušan Čalić ističe kako su se prilikom srdačnog dočeka Nijemaca čuli povici „Heil Hitler“ i „Živio Hitler“ te opisuje svoj bijes takvim prizorom: „Nevjerojatno! Kao da je sve ovo neko priviđenje, ružan san, opčaravanje. Kako razumjeti toliko poniženje: kako mogu djevojke dlanovima slati poljupce onim potkresanim brčićima ispod nabijenih šljemova? Kako dostojanstvo dopušta čovjeku, koji je odrastao u ovome gradu, da se onako prljavo penje po okupatorskim tenkovima, slaveći okupatora, i glupo se smije s ispruženom rukom u znak fašističkog pozdrava.“ Međutim, i on spominje drugu stranu Zagreba, Trnje. Naglašava kako se jedino tamo osjećao sigurnim, kao kod kuće. U Trnju je bila jaka partijska organizacija te je tamo i dalje mogao sresti draga, prijateljska lica.¹³⁵

„Drugu stranu Zagreba“ također u svojim sjećanjima spominje Marko Belinić. On je u trenutku ulaska Wehrmachtovih snaga u Zagreb stigao pred tvornicu CD Gaon te je ondje naišao na uplakane radnice koje su ga molile da ih KPJ ne napusti, pa ih je Belinić ohrabrivao da će na kraju ipak pobijediti komunisti.¹³⁶ Stjepan Puklek opisuje kako se odmah po saznanju o ulasku Wehrmachta zaputio prema središtu Zagreba da se sam uvjeri kako sve prolazi bez borbe i otpora: „Imao sam što i vidjeti. Bahati i naduti Švabe slobodno su prolazili našim gradom, a zgranut i snužden narod bio je prisiljen da ih gleda, jer je saobraćaj bio zaustavljen i zakrčen, pa se nije imalo kuda.“¹³⁷ Slavko Komar u trenutku dolaska Nijemaca bio je na sastanku u nekoj kući na Pantovčaku s grupom skojevaca. Kad im je javljeno da su Nijemci stigli u Zagreb spustili su se na Britanski trg, gdje je impresivne snage Wehrmachta dočekalo mnoštvo ljudi, no Komar upozorava

¹³⁴ Pavle Gregorić, „U okupiranom Zagrebu“, u *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982), 46.

¹³⁵ Dušan Čalić, „Do viđenja grade“, u *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982), 66. – 68.

¹³⁶ Marko Belinić, „Industrijski rajon“, u *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983), 113.

¹³⁷ Stjepan Puklek, „Zadaci su bili opasni“, u *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982), 141.

da je slika dočeka Nijemaca varljiva jer se i on *de facto*, kao i Vladimir Bakarić i mnogi drugovi, prema tome ubrajaju u to mnoštvo. Prema njemu najveći broj okupljenih sačinjavali su pasivni promatrači.¹³⁸

Vjekoslav Afrić opisuje kako su se ulice kad se pročulo da dolaze Nijemci iznenada napunile ljudima. Jedan starac nasuprot njega derao se: „Mi smo osvojeni! Mi smo osvojeni! Mi smo osvojeni!“, a žena kojoj je pomogao skupiti stvari koje su joj ispale iz torbe komentirala je: „Jeste li vidjeli Švabe? Ubio ih bog! Zar nisu mogli da pričekaju? Da su nas bar za Uskrs ostavili na miru. Đavo da ih nosi! Što im se tako žuri? Hoće li sad početi da pucaju? Hvala bogu da još nema pucanja!“¹³⁹ Afrić, osobno, na „Endehaziju je gledao kao prostu satelitsku organizaciju i ništa drugo, obični prosti fašizam,“ no mnogi njegovi poznanici nisu razmišljali isto. Jedan poznanik je tvrdio da je osnutkom NDH ostvaren „drevni san“ svih Hrvata.¹⁴⁰ Na jednom druženju kod prijatelja neki su od prisutnih komentirali kako je došlo vrijeme „akomodiranja i prilagođavanja te razume se čekanja“ te je prevladalo zadovoljstvo što je izbjegnuto rat.¹⁴¹ Dragica Vajnberger u svom svjedočanstvu navodi kako se nije ništa znalo o tome da su Nijemci na granici te da su samo odjednom ušli u grad, na što je ona otišla kući i plakala.¹⁴² Afrić i Vajnberger slažu se u opisu neizvjesnosti i nervoze koja je tih dana vladala u gradu, odnosno kako je to formulirao Afrić: „Znali smo da je zlo provalilo u našu kuću, ali nismo mogli da unapred sagledamo u kakve će se sve oblike i dimenzije to zlo razviti, i na koje će sve načine ispoljiti svoju otrovnu suštinu.“¹⁴³

Reakcije prema samim ustašama bile su također različite. Nakon što je proglašena NDH, Maček je u posebnoj izjavi zatražio od naroda kao vođa hrvatskog nacionalnog pokreta da se pokorava novoj vlasti, a od svih pristaša HSS-a da iskreno surađuju s vladom.¹⁴⁴ Prema Matiji Kovačiću hrvatski je narod 10. travnja 1941. otkazao poslušnost Vladku Mačeku i HSS-u jer su se oni sukobili s voljom hrvatskog naroda za samostalnom državom, dakle prema njemu ustaše su

¹³⁸ „Slavko Komar“, *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas*, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavko-komar/> (posjet 29.6.2022)

¹³⁹ Vjekoslav Afrić, *U danima odluka i dilema* (Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970), 20. – 23,

¹⁴⁰ Ibid 25. – 27.

¹⁴¹ Ibid 47.

¹⁴² „Dragica Vajnberger“, *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas*, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/dragica-vajnberger/> (29.6.2022)

¹⁴³ „Dragica Vajnberger“, *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas*, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/dragica-vajnberger/> (29.6.2022); Afrić, *U danima odluka i dilema*, 45.

¹⁴⁴ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008*, 209. – 210.

tada postale predvodnici hrvatskog nacionalnog pokreta sjedinjeni s narodnom voljom.¹⁴⁵ S druge strane, Ivan Božičević smatra da je prvotno oduševljenje vrlo brzo zamijenilo neraspoloženje građana spram ustaša i Nijemaca, no da je veću poteškoću za aktivacijom građana u pokretu otpora predstavljao pasivan stav HSS-a i njihovo omalovažavanje pokušaja borbe jer su tvrdili da će se pitanje Hrvatske riješiti uz pomoć velikih sila nakon rata.¹⁴⁶ Po dolasku u Zagreb 15. travnja 1941. Pavelića je tako dočekalo tek oko 2000 „zakletih“ pripadnika ustaškog pokreta, no svega mjesec dana kasnije ustaše broje preko 100 000 članova. Ustaški pokret činili su većim dijelom pripadnici nižih neobrazovanih slojeva i nekih siromašnijih dijelova Hrvatske i BiH gdje su se još za vrijeme Kraljevine Jugoslavije stvorile međuetničke trzavice. Mnogi su bili zadovoljni činjenicom da imaju samostalnu i nezavisnu hrvatsku državu, a mnogi su se novoj vlasti priključili iz oportunizma ili egzistencijalne nužde.¹⁴⁷ Jozo Kljaković o samom Poglavniku NDH napisao je kako je „Pavelić, koga su fašisti doveli u Hrvatsku, a nacisti prihvatili, nije bio izraz hrvatske duše, on je bio čovjek balkanskog mentaliteta, karaktera i morala.“¹⁴⁸ Afrić tvrdi kako se u krugu njegovih poznanika ustaše nisu do rata ni po čemu isticali jer su režim Kraljevine Jugoslavije svi kritizirali, o njima kao o emigrantima nitko nije vodio računa te su ih otkrili tek po dolasku Nijemaca. Nadalje, za njega su ustaše bili primitivci, ljudi bez znanja i kulture.¹⁴⁹ Zlatko Rendulić komentirao je kako su „te ustaše većinom povratnici iz emigracije kojima su se priključili domaći teški primitivci.“¹⁵⁰ Edmund Glaise von Horstenau spominje kako se jednog dana u travnju 1941. vozio s Pavelićem ulicama Zagreba te kako im nitko nije dignuo ruku na pozdrav, pa dalje komentira: „...ova revolucija zna slabo oduševiti narod, zato se i njezini vođe pokazuju što manje.“¹⁵¹

Već se iz ovih svjedočanstva o atmosferi prilikom proglašenju NDH i dolasku Nijemaca iščitava nekoliko ključnih karakteristika. Prvenstveno, može se uočiti kako Zagreb nije bio ujednačen u reakciji i percepciji osnivanja nove države te dolasku ustaša i Nijemaca. Također, važan čimbenik u kreiranju uglavnom pozitivna raspoloženja tih travanjskih dana 1941. bila je koncepcija o osnivanju samostalne Hrvatske i raspadu represivnog jugoslavenskog režima.

¹⁴⁵ Kovačić, *Od Radića do Pavelića*, 117. – 118.

¹⁴⁶ Božičević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, 94

¹⁴⁷ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 226.

¹⁴⁸ Kljaković, *U suvremenom kaosu*, 174.

¹⁴⁹ Afrić, *U danima odluka i dilema*, 46.

¹⁵⁰ Aris Angelis, „Zlatko Rendulić“, u *Ljudi XX. stoljeća: Od Smirne do Saigona* (Zagreb: Disput, 2015), 202.

¹⁵¹ Edmund Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, izd. 2., prev. Mirko Gojmerac i Damjan Lalović (Zagreb: Disput, 2013), 99.

Značajan faktor prilikom prvotne recepcije nove vlasti bio je i dojam da će ovime zemlja biti pošteđena ratnih stradanja. Osim toga, kako to ističe Ivo Goldstein u knjizi *Hrvatska 1918. – 2008.* ustaške su vlasti pri osnivanju NDH širile „posve nerealni optimizam da će novostvorena država odmah ostvariti golem svakovrsni napredak, pošto se riješila beogradske vlasti te postala sastavnim dijelom novog poretka, s Njemačkom na čelu.“¹⁵²

¹⁵² Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008*, 225.

5. EFIKASNOST I KONTROLA REŽIMA

5.1.USPOSTAVLJANJE USTAŠKE VLASTI

S proglašenjem NDH ustaška je ideologija postala pravnim temeljem narodnosti i legitimnosti pa je tako već 10. travnja donesen *Zakon o prisezi vjernosti Državi Hrvatskoj* koju su morali položiti svi suci i državni službenici. Također, po uzoru na Treći Reich i Italiju, ustaški je režim započeo s osnivanjem stranačkih službi za mnoga područja javnog života što je zapravo dovodilo do još većeg organizacijskog kolapsa, a ubrzo je donesena i uredba kojom je pokrenuto „čišćenje“ administracije, odnosno svi državni namještenici i činovnici stavljeni su na raspolaganje nadređenima te su mogli biti otpušteni, premješteni ili umirovljeni.¹⁵³ Koncem travnja donesena je *Zakonska odredba o uskladi ustaške organizacije s državnim vlastima* u kojoj je istaknuto: „...sve zakonske odredbe i naredbe nadležnih ministarstava izvršuju se i provodjaju u potpunoj suglasnosti sa slovom i duhom ustaških načela, te u skladu s narodnom i državnom politikom, izraženom u tim načelima.“¹⁵⁴ Usprkos prvotnom znatnom povećanju članstva, izgradnja i organizacija nove vlasti tekla je sporo te Pavelić nije imao dovoljno stručnog kadra pa je administrativni aparat i dalje ostao politički heterogen i „nepouzdan.“¹⁵⁵

U procesu organiziranja upravnog aparata NDH je podijeljena na velike župe, no Zagreb je kao glavni grad dobio poseban status. Administrativno, grad je izuzet iz velike župe Prigorje te je izravno podređen vlasti NDH. Zagrebačko gradsko zastupstvo koje je prethodno upravljalo gradom je ukinuto, a za novog gradonačelnika, kojem su povjerene mnogo veće ovlasti, postavljen je Ivan Werner, čovjek bez imalo političkog iskustva koji je po zanimanju bio mesar na Dolcu. Taj čin jasno pokazuje intenciju ustaških vlasti da preko njega upravljaju gradom.¹⁵⁶ Za postizanje potpune kontrole u gradu ustaše su već prvog dana osvojile i čvrsto nadzirale Radio Zagreb, a strogo su motrile i cenzurirale i novine koje su definirane kao „sredstvo državne politike, narodnog odgoja i prosvjećivanja.“ Općenito gledano, ustaše su nastojale uspostaviti kontrolu nad svim aspektima života u Zagrebu, od kulture do ekonomije.¹⁵⁷ Slavica Kanić Detelić se tih prvih dana osnivanja vlasti prisjeća: „Svi smo mi bili u početku oduševljeni što dolaze Nijemci, ali to nije

¹⁵³ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 219. – 226.

¹⁵⁴ A. Mataić, ur., „Odredba od 29. travnja 1941. broj 65. Z.p.-1941. o uskladbi rada ustaške organizacije s državnim vlastima“, *Nezavisna Država Hrvatska: Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd.*, knj. I. (Zagreb: St. Kugli, s. a.)

¹⁵⁵ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 219. – 226.

¹⁵⁶ Banjeglav, Dilica i Straniero, *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju*, 23.

¹⁵⁷ Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945.*, 19. – 22-

dugo trajalo. Shvatili smo da ta Nezavisna Država Hrvatska, da je to postalo ustaštvo.“¹⁵⁸ Afrić je u studenom 1941. u razgovoru s poznatim srpskim glumcem Ljubišom Jovanovićem stanje u Zagrebu opisao ovako: „Ustaše su ovde u veoma teškom škripcu. Mislim da su oni i međusobno razdvojeni i podijeljeni u razne grupice, bez ikakve idejne podloge. To je stvarno jedan politički mišmaš skupljen zbrda-zdola. Povezuje ih samo luda strast za pridobivanje vlasti, odnosno za učvršćenje ove vlasti koju su tuđim oružjem prigrabili. Povezuje ih u stvari jedan nezadrživi nagon za zločinom, jer misle da je to jedini način na koji će uspostaviti svoje gospodarstvo i tiraniju. Čitava se njihova politika sastoji u teroru i ubijanju.“

Usprkos navodima ustaške propagande o nadolazećem blagostanju, u Zagrebu je vrlo brzo uveden policijski sat pa su se promijenili rasporedi u kazalištima i kinima kao i radno vrijeme lokala, a kretanje gradom je ograničeno.¹⁵⁹ Matija Markulin sjeća se da mu je od prostora za dječju igru ostao samo Rokov perivoj: „Ubrzo nakon uspostave NDH kretanje po Tuškancu ograničeno je budući da se u blizinu doselio Poglavnik. Kako naša obiteljska kuća nije bila u toj čuvanoj zoni, dobili smo samo dozvole za kretanje po njezinim rubnim dijelovima. Primjerice, na putu prema Prekrižju, na skijanje ili slično, smjeli smo proći zapadnom stazom, uz rub šume prema Zelengaju. Na svakom koraku ondje su bili detektivi, a uniformiranih je čuvara bilo relativno malo. Kao mjesto za igru i vožnju biciklom ostao nam je samo Rokov perivoj!“¹⁶⁰ Vlasti su također ograničile i kretanje van grada, pa su za isto bile potrebne posebne dozvole Ministarstva unutrašnjih poslova.¹⁶¹ U srpnju 1941. donesena je odluka o zamračivanju kuća i zgrada, a godinu dana kasnije uvedena je i odredba kojom se propisuje zamračivanje vozila.¹⁶² Jozefina Žiha rekla je kako su tada „...svi živjeli u strahu i da se lako moglo izgubiti glavu, cijelo vrijeme policijski sat, sva kina i kazališta počinjala u podne kako bi se kući stiglo do devet, svi prozori svih pet godina morali biti zamračeni, ako niste imali rolete onda se trebala staviti deka, ako nije pokrivala cijeli prozor ustaše bi bacile kamen kao opomenu ako bi skužile i se ne bi nekaj gore još desilo...“¹⁶³ Kako je ustašama postajalo evidentnije da će rat izgubiti, ograničenja u gradu su se pogoršavala pa Horvat zapisuje

¹⁵⁸ „Slavica Kanić Detelić“, *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas*, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavica-kanic-detelic/> (posjet 28.6.2022)

¹⁵⁹ Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945.*, 104. – 107.

¹⁶⁰ Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, *Matica hrvatska* <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022)

¹⁶¹ HDA, fond 223, MUP NDH, kut. 25, Predsjednički ured, br. 20621 god. 1941.

¹⁶² Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945.*, 104. – 107.

¹⁶³ Aris Angelis, *Život Jozefine Žiha Marchesi* (Zagreb: Dan, obrt za prevođenje, ostale usluge i izradu, 2022), 200 – 201.

početkom rujna 1944. da je Zagreb odsječen od svijeta, granice su potpuno zatvorene te da kuriri smiju putovati jedino posebnom dozvolom Ericha Lisaka koji je bio na čelu sigurnosnih službi NDH: „Ustaška oligarhija čvršće grabi vlast.“¹⁶⁴

Ustaše su po potrebi konfiscirale i osobna vozila o čemu svjedoči Matija Markulin. Njegova obitelj neko je vrijeme uspješno sakrivala obiteljski automobil marke Mercedes prije nego što su ga vlasti zaplijenile.¹⁶⁵ Samovolju te neorganiziranost ustaške vlasti predočila je u svojem sjećanju i Slava Ogizović opisom jedne dramatične scene koja se odvijala na stubištu zgrade, točno ispred stana u kojem su se nalazili ona, njezin suprug Bogdan Ogrizović i mnoštvo propagandnog materijala KPJ. Naime, jedan je ustaša na stubištu pokušao zaplijeniti vreću krumpira od gospođe koja je također živjela u toj zgradi bez ikakva povoda. Na to su reagirali susjedi, među kojima i pazikuća te jedan domobranski oficir. Ustaša je cijelo vrijeme ismijavao domobrana, a ostalima je prijetio slanjem u logor, a neke je i udario. Pazikuća je potom pozvao svog zeta, ustaškog oficira, koji je smirio situaciju, a Bogdan je prema navodima Slave to cinično prokomentirao: „Ustaša je uhapsio ustašu, jer je tukao ustašu...“¹⁶⁶ Nadalje, Horvat je 28. ožujka 1944. u svoj dnevnik zapisao kako je „luđačka vožnja soldata“ ubila smetlara pred njihovim kućnim pragom.¹⁶⁷

5.2. NIJEMCI U ZAGREBU

Njemačke vojne, policijske i obavještajne snage koje su 10. travnja ušle u Zagreb ubrzo su započele s organiziranjem, a prema Ivi Goldsteinu Nijemci su od samog početka u NDH i Zagrebu uspostavili svojevrstu državu u državi.¹⁶⁸ Gestapo je već 11. travnja 1941. zaposjeo zgradu židovske općine u Palmotićevoj ulici. Blagajna općine je opljačkana, a dio službenika i stanara zgrade je uhićen. Nakon toga Nijemci su započeli s konfiskacijom brojnih zgrada, kuća i vila u elitnim dijelovima grada kao što su Rokov perivoj, Tuškanac, Šalata, Pantovčak itd.¹⁶⁹ Nijemci su tako primjerice oduzeli vilu židovskom poduzetniku Hugu Deutschu na Rokovu perivoju. Nadalje, njemačke snage su u velikoj mjeri boravile u hotelu Esplanade, za što nisu izravno podmirivali troškove, već je račun navodno sređivan na višim instancama vlasti. Nijemci su zauzeli i brojne

¹⁶⁴ Josip Horvat, *Preživjeti u Zagrebu: dnevnik 1943. – 1945.* (Zagreb: Sveučilišna naklada Liber: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989), 44.

¹⁶⁵ Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, *Matica hrvatska* <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022)

¹⁶⁶ Slava Ogrizović, *Zagreb se bori* (Zagreb: Školska knjiga, 1977), 96 – 102.

¹⁶⁷ Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 97.

¹⁶⁸ Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945.*, 26.

¹⁶⁹ Banjeglav, Dilica i Straniero, *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju*, 69.

škole pa je nastava održavana povremeno ili je u potpunosti obustavljena, a situacija se dodatno pogoršala krajem 1943. zbog čestih uzbuna i straha od bombardiranja. Matija Markulin govori kako nastavu u gimnaziji u Križanićevoj ulici nakon prvog razreda više nije mogao pohađati jer su se tamo uselili Nijemci te su zračne uzbune bivale sve češće.¹⁷⁰

Neke ključne objekte njemačke su snage dobile i od ustaških vlasti pa je tako grad Zagreb Trećem Reichu poklonio zgrade u Visokoj ulici 15 i 22 te Mesničkoj 23.¹⁷¹ Nadalje, Nijemci su u Zagrebu imali i zatvore, na današnjem Trgu žrtava fašizma 10 te Trgu Petra Krešimira IV, a u Glavnoj pošti u Jurišićevoj ulici organizirali su prislušnu službu.¹⁷² Tilla Durieux opisuje kako su se u Zagrebu po svuda mogli vidjeti kukasti križevi i njemačke uniforme.¹⁷³ Slava Ogrizović govori kako se Zagreb pretvorio u „milijunski grad: koncentriralo se svih rodova vojske, škole su bile pretvorene u kasarne, čak su građene i nove, montažne. Kasnije su došli i izbjeglice. Po stanovima su nasilno useljavali vojsku, oficire.“ Ogrizović također prepričava kako su Nijemci zauzimali zgrade te vješali plakate koji su bilježili napredovanje Wehrmachta u SSSR-u.¹⁷⁴ Nijemce kao sustanare dobili su Tilla Durieux i obitelj Matije Markulina.¹⁷⁵ Afrić se zbog sveprisutnosti Nijemaca pita da li je to on u Zagrebu ili Berlinu te iznosi da nitko od njegovih prijatelja nije volio nacizam, ali da su neki doduše sa strahom govorili o Hitleru i „hitlerizmu“. Afrić pretpostavlja da je možda bilo i takvih koji su eventualno gajili neke pritajene simpatije prema fašizmu, ali da se po tom pitanju nikad nisu otvoreno izjasnili, iako je razgovor u kazalištu bio slobodan. Prema njemu „...Hitlera su tako reći svi osuđivali.“¹⁷⁶

Nadalje, njemačka se prisutnost osobito očitovala u ekonomskoj sferi pa je tako unatoč proklamiranoj financijskoj neovisnosti koja je navodno nastupila s osnivanjem Hrvatske državne banke i uvođenjem kune, ustaška vlada odmah po osnivanju NDH s Nijemcima sklopila niz sporazuma kojima su zemlju u potpunosti ekonomski podredili potrebama Trećeg Reicha. Već 22. travnja dogovoreno da treba voditi računa „na osobite gospodarske interese Njemačke na

¹⁷⁰ Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, *Matica hrvatska* <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022)

¹⁷¹ Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945.*, 23. – 24., 104., 269.

¹⁷² Banjeglav, Dilica i Straniero, *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju*, 69.

¹⁷³ Durieux, „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“, 146

¹⁷⁴ Ogrizović, *Zagreb se bori*, 18. –20.

¹⁷⁵ Durieux, „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“, 150; Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, *Matica hrvatska* <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022)

¹⁷⁶ Afrić, *U danima odluka i dilema*, 43. – 44.

prijašnjem jugoslavenskom području“ te se time Nijemcima jamčio neograničen pristup bosanskohercegovačkim rudnim resursima, sigurnost cesta i željezničkih pruga te izvoz poljoprivrednih proizvoda. Osim toga, Nijemci su u NDH koristili novčanice *Reichkreditkassenscheine* koje su tiskane bez pokrića. Početkom svibnja sklopljen je i sporazum o odlasku radnika u Njemačku. Potkraj 1941. u Reichu je već radilo oko 150 000 osoba iz NDH, a do kraja rata taj se broj popeo na 220 000. Premda su neki otišli dobrovoljno, a neki su prisilno mobilizirani, uvjeti svima pogoršavali su se s približavanjem kraja rata, a neki su u Reichu zbog lošeg zdravstvenog stanja smrtno stradali. Koncem lipnja NDH se obvezala snositi troškove njemačkih jedinica stacioniranih na svom području pa ju je do kraja 1942. to koštalo 2.3, milijarde kuna.¹⁷⁷ Prema nekim podacima iz 1943. 43% novčanog opticaja odlazilo je za potrebe njemačke vojske pa je sve ovo naglašavalo financijsku i monetarnu nestabilnost.¹⁷⁸

Osim na ovoj državnoj razini, njemačkoj eksploataciji zemlje građani Zagreba mogli su posvjedočiti svakodnevno na gradskim ulicama. Njemački general Glaise von Horstenau komentirao je kako se njemačke trupe nisu mogle priviknuti na činjenicu da su rat vodile na području NDH, koje je sada neutralna i prijateljska zemlja te da su Zagrepčani svakodnevno gledali kako kamioni natovareni svakakvim dragocjenostima napuštaju zemlju u smjeru Reicha: „stanovnici Zagreba svakodnevno su gledali kako teško natovareni kamioni napuštaju grad i zemlju. Jedan vojnik navodno je kupio 40 košulja, jedan SS-ovac golemu količinu ženskih čarapa itd. Vojska je odnijela naročito mnogo brašna. Dobri Hrvati u prošleme Svjetskom ratu nikad nisu jeli tako loš kruh kao u trećem mjesecu od svog oslobođenja.“¹⁷⁹ Tilla Durieux zapisala je kako su se „osvajajući raskomotili u ukradenim vilama, da su njihove žene nosile krzna protjeranih, a da su se kod njemačkog poslanika Siegfrida Kaschea stalno redale neke svečanosti.“ Nadalje, Durieux zamjećuje kako su Nijemci grabili sve što su stigli: „Gospoda iz njemačke vlade stizala su najčešće s malim ručnim kovčegom; kad bi odlazili iz grada, za njima bi bio poslan vagon pun namještaja, slika, srebrnine i sveg drugog što bi im se učinilo vrijednim pažnje.“¹⁸⁰ Ivan Božičević također svjedoči o tome kako su Zagrepčani gledali njemački grabež imovine: „Pa i kod onih koji su u početku povjerovali u neki bolji red i u novu Nezavisnu Državu Hrvatsku, te su iluzije brzo

¹⁷⁷ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 124. – 125; Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 244. – 249., 272.

¹⁷⁸ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 126. – 127., 130.

¹⁷⁹ Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, 114.

¹⁸⁰ Durieux, „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“, 149. – 150.

nestajale. Zavladao je režim nasilja, bezakonja, straha i pljačke. Na hiljade paketa su Hitlerovi vojnici svakog dana slali svojim porodicama u Njemačku. Trgovine su uskoro postale prazne, a cijene su rastle. Narod je brzo počeo osjećati svu dubinu okupacije.“¹⁸¹

Pavle Gregorić opisuje kako je jednog dana dok je išao prema Ilici svugdje vidio Nijemce s paketima, oni su ulazili „u razne delikatesne dućane, slastičarnice i ostale trgovine kupujući za okupacione marke“, a malo kasnije primijetio je: „...karavanu velikih kamiona za prijevoz pokućstva kako izvoze iz magazina poznate zagrebačke tvrtke »Bothe i Erhman« sve pokućstvo koje se nalazilo na stovarištu. Na stotine takvih i sličnih teretnjaka odvlačilo je i drugu robu u Njemačku. Bila je to najobičnija pljačka okupirane zemlje.“ Prema njemu s Nijemcima su probleme imale i ustaše koje su kad su vidjele legitimacije s njemačkim prezimenima strahovale da ih špijunira Gestapo.¹⁸² Nikola Rubčić u sličnom tonu opisuje kako je atmosfera već prvih dana u gradu bila nabijena elektricitetom zbog masovne kupovine Nijemaca i slanja paketa, međutim on tu kupovinu „okupacijskim markama“, kao i Gregorić, naziva „pokrivanjem najobičnije pljačke.“¹⁸³ Eugen Dido Kvaternik naglašava kako je „Pavelić konstantno izbjegavao svaki sukob s osovinskim silama, čak i u trenucima kada su svi ratovali protiv njih te im davao koncesije koje oni nisu ni tražili pa je tako u siječnju 1943. donesen zakon po kojem su njemački vojni zapovjednici mogli naredbenim putem mijenjati postojeće hrvatsko zakonodavstvo tako da od naše nezavisnosti nije ostalo ni N.“¹⁸⁴ Kvaternik se ovdje referira na zapovijed Edmunda Glaisea von Horstenaua koja je izdana 23. siječnja 1943., a prema kojoj se na području Sjeverne Hrvatske zbog pokretanja većih akcija protiv NOP-a sve vojne snage na tom teritoriju podređuju njegovoj komandi.¹⁸⁵ Nadalje, koncem svibnja iste godine zapovjednik njemačke vojske u Hrvatskoj Rudolf Luthers donio je proglas kojim je Treći Reich praktički uspostavio kolonijalnu vlast na teritoriju NDH: „Područje zaposjednuto od njemačke vojske je operaciono područje i izvršnu vlast u tome području vrši njemačka oružana sila. Za osiguranje četa te za održanje sigurnosti i reda po

¹⁸¹ Božićević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, 80.

¹⁸² Gregorić, „U okupiranom Zagrebu“, 47., 58.

¹⁸³ Nikola Rubčić, „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“, u *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983), 80.

¹⁸⁴ Eugen Dido Kvaternik, *Sjećanja i zapažanja: 1925 - 1945: prilozi za hrvatsku povijest*, ur. Jere Jareb (Zagreb: Naklada Starčević, 1995), 61.

¹⁸⁵ *Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 4, dok. br. 49., 147. – 149.

njemačkoj oružanoj sili izdane odredbe imaju prvenstvo pred svakim drugim pravom. Svim odredbama njemačkih vojnih oblasti treba se bezuvjetno pokoravati.“¹⁸⁶

5.3.RIMSKI UGOVORI

Ugovori o razgraničenju NDH i Italije tzv. Rimski ugovori potpisani su 18. svibnja 1941. Tim ugovorima Split, Trogir, Sušak i Šibenik te svi otoci osim Paga, Brača i Hvara pripali su Italiji. Rimskim je ugovorima NDH izgubila 5% svog teritorija koji je zbog svog gospodarskog, strateškog i kulturno-povijesnog značenja predstavljao nenadmašan gubitak. Nadalje, primorsko područje koje Italija nije izravno anektirala podijeljeno je na II. demilitariziranu zonu i III. zonu koja se protezala do demarkacijske linije s njemačkim okupacijskim područjima. Tim ugovorima Pavelić je pristao i da član Savojske dinastije postane nositelj hrvatske krune kralja Zvonimira.¹⁸⁷ Maček u svojim memoarima upravo ističe da je prvotno oduševljenje prestalo s potpisivanjem tih ugovora, a Jozefina Žiha te je događaje komentirala riječima: „Pa to je bil užas jedan! Taj Pavelić i ustaše, kaj je za sebe pričal da je on najveći Hrvat, a pol je Hrvatske prodao da bi bil na vlasti i još ju je osramotil.“¹⁸⁸

Benedikta Zelić-Bučan prisjeća se kako je profesor Miho Barada kod kojega je trebala polagati ispit nervozno šetao po kabinetu ponavljajući „Što učini Likota (bila je to iluzija na Poglavnikovo ličko porijeklo), tko daje vlast Likoti! Što on zna što je more, što će mu država bez mora?“ Zelić-Bučan također spominje kako su dalmatinski studenti u Zagrebu demonstrirali na Trgu bana Josipa Jelačića protiv potpisivanja Rimskih ugovora, nakon čega je velik dio završio u zatvoru. Prema Zelić-Bučan sve ovo poslužilo je komunističkoj propagandi, a kasnije je njezin suprug komentirao kako komunisti nemaju što predbacivati Anti Paveliću „jer im je on u stvari svojom politikom napunio šumu.“¹⁸⁹ Kovačić je komentirao kako je prvotno oduševljenje uspostavom NDH nagrizeno Rimskim ugovorima, a da je zabrinutost stanovništva rasla i zbog ulaska SAD-a u rat te napada na SSSR.¹⁹⁰ Slično piše i Eugen Dido Kvaternik prema kojem su posljedice sklapanja Rimskih ugovora bile upravo katastrofalne što se pokazalo i u svibnju 1945.:

¹⁸⁶ *Grada za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 4, dok. br. 303., 961; Saša Vejzagić, „Redefiniranje otpora u kontekstu policijskog grada – zagrebački antifašistički pokret, 1942. – 1943.“, u *Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić (Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022), 79.

¹⁸⁷ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 237. – 239.

¹⁸⁸ Maček, *Memoari*, 233; Angelis, *Život Jozefine Žiha Marchesi*, 200.

¹⁸⁹ Zelić-Bučan, „Sjećanje na vrijeme uspostave i propasti Nezavisne Države Hrvatske“, 716.

¹⁹⁰ Kovačić, *Od Radića do Pavelića*, 130.

„Od toga dana nestala je ona veličanstvena sloga, koju smo doživjeli u prvim tjednima opstanka NDH. Veći dio hrvatske inteligencije otkazao je suradnju hrvatskom ustaškom režimu, a jedan dio dalmatinskih i primorskih Hrvata, ugrožen od talijanske okupatorske vlasti u svojoj životnoj egzistenciji, bacio se u svom očaju u naručje komunista.“¹⁹¹ Glaise von Horstenau piše kako u šetnji gradom nakon što su novine objavile sklapanje Rimskih ugovora nikad nije vidio tako očajan narod kao što su u tom trenutku bili Hrvati.¹⁹² Afrić spominje kako je tijekom jednog razgovora upitao „ustaškog upravnika kazališta“, odnosno intendanta Hrvatskog narodnog kazališta (HNK) Dušana Žanka, da li se što zna o glumcu Jovanoviću koji je pobjegao u Split, na što je Žanko navodno odgovorio da oni (ustaše) ne dobivaju pouzdane vijesti od tamo te da je Split potpuno druga država, potom se uozbiljio i postao nervozan pa prokomentirao kako se drugačije nije moglo i da „treba biti zadovoljan s onime što imamo.“¹⁹³

Zeev Milo smatra temeljem svojih zapažanja da simpatija za ustaški režim uopće nije bilo, osim možda u početku, no da je to prvotno oduševljenje s NDH nakon prodaje Dalmacije Talijanima prestalo. Prema Milu Rimski su ugovori bili velik šok za Hrvate jer im je more bilo najdraži dio njihove zemlje, a sada su njihov izlaz na more, zatvorili Talijani, odnosno Pavelić.¹⁹⁴ Slava Ogrizović piše kako nikakva propagandna kampanja ne može pomoći ustaškim vlastima u sanaciji nezadovoljstva zbog sklapanja Rimskih ugovora te da taj čin nisu mogli prihvatiti ni mnogi ustaški simpatizeri, a savojski princ od Spoleta odmah je u narodu prekršten u „princ od špageta.“¹⁹⁵ Božičević također opisuje veliko ogorčenje u gradu povodom sporazuma s Italijom, te jednako kao i Ogrizović, navodi da je bilo mnogo nezadovoljnih među pripadnicima ustaškog pokreta i njihovih simpatizera: „...postavljanje talijanskog princa za hrvatskog kralja, izazvalo je veliko ogorčenje u narodu. To je razgoltilo ustašku laž o tome da su oni tu neki gospodari i pokazalo pravo lice njihovih tobožnjih velikih prijatelja Hitlera i Mussolinija. Osjetila se zbunjenost i potištenost čak i u jednom dijelu onih ustaša koji su Paveliću prišli prvih dana poslije sloma Jugoslavije, ne znajući tada što zapravo znači i kamo vodi ustaška politika. Vojvodu od Spoleta nije mogla svariti ni ona zagrebačka purgerija koja se inače mirila s novim poretком, koja

¹⁹¹ Kvaternik, *Sjećanja i zapažanja: 1925 – 1945*, 54.

¹⁹² Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, 221.

¹⁹³ Afrić, *U danima odluka i dilema*, 210.

¹⁹⁴ „Zeev Milo“, *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas*, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/zeev-milo/> (posjet 29.6.2022)

¹⁹⁵ Ogrizović, *Zagreb se bori*, 21.

bi čak i prihvatila nekog uglednog njemačkog aristokrata za kralja, ali Talijana...to nije išlo, to je bila »prevelika uvreda i poniženje za sve Hrvate«¹⁹⁶ Rimski ugovori su dakle po prvi su puta značajno i javno prodrnali temelje kredibiliteta ustaških vlasti, i to u međunarodnom kontekstu, dovodeći u pitanje teritorijalni suverenitet NDH čime je kod mnogih prvotno oduševljenje zbog raspada Kraljevine Jugoslavije i osnivanja samostalne države splasnulo ili je time barem nagrizeno.

5.4. PARTIZANSKE AKCIJE U GRADU I KOLICI

Početkom svibnja 1941. u Zagrebu je održano tzv. Majsko savjetovanje CK KPJ s predstavnicima nacionalnih i pokrajinskih rukovodstava s područja Kraljevine Jugoslavije. Na tom je sastanku odlučeno da se ne prizna komadanje Jugoslavije te je analizirana novonastala situacija u zemlji.¹⁹⁷ Temeljni zaključak Majskog savjetovanja bila je potreba za organiziranjem „oslobodilačke borbe protiv okupatora i njegovih domaćih saveznika, ali borbe koja je tijesno povezana s borbom za socijalno oslobođenje.“ U skladu s time Ivan Jelić ističe da su komunisti dobili zadatak da razotkrivaju okupatorski režim koji potiče bratoubilački rat u najširim narodnim masama. U sklopu konkretnih političkih akcija trebalo je pristupiti pripremanju ustanka i vojnih akcija što je podrazumijevalo prikupljanje oružja, vojnu obuku, formiranje obavještajne službe, stvaranje udarnih grupa i vojnih komiteta.¹⁹⁸ Potkraj svibnja 1941. tako je formiran Vojni komitet za Zagreb i Hrvatsku, a nakon što je Treći Reich 22. lipnja napao SSSR, Moskva, a potom i CK KPJ pozvali su komuniste na pokretanje ustanka i oružane akcije protiv okupatora. Prva akcija komunista u Zagrebu nakon toga bilo je dijeljenje nekoliko tisuća letka s proglasom CK KPJ upućenog hrvatskom narodu.¹⁹⁹ U njemu se osuđuje napad na SSSR, ali se oštro napada Pavelić i njegov režim: „Pavelić je došao na vlast govoreći da donosi mir, a sada se sprema da nas šalje na klaonicu za interese kapitalističkih vlastodržaca.“ Dakle, cilj proglasa bio je ukazati na to da proglašenjem NDH i dolaskom Nijemaca rat nije izbjegnut čemu su se mnogi nadali. Nadalje, u proglasu se pozivaju radnici, seljaci, građani i omladina na neodazivanje na mobilizaciju, obustavljanje proizvodnje te okretanje protiv ustaškog režima i njemačkih okupatora.²⁰⁰

¹⁹⁶ Božićević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, 81.

¹⁹⁷ Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945.*, 110.

¹⁹⁸ Ivan Jelić, „Majsko savjetovanje rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije u Zagrebu 1941. god.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 16/3 (1984): 15. – 16.

¹⁹⁹ Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945.*, 114.

²⁰⁰ *Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 1, dok. br. 35., 67.

Svega nekoliko dana kasnije, nakon tih prvotnih akcija distribuiranja letaka gradom, presječeno je 20 telefonskih žica između željezničkih stanica Podsused i Vrapče. Već idućeg mjeseca u tvornici Trebitsch i sin uništeno je oko 50 000 m padobranske svile, a u tom su razdoblju spaljeni i veliko vojno skladište sijena u Kustošiji te stadion na Sveticama. Početkom srpnja pripadnici pokreta otpora ubili su ustaškog policijskog agenta Ljudevita Tiljka, a dva mjeseca kasnije Ivana Majerholda, obojica su bili bivši članovi KPJ pa shodno tome i velika opasnost za rad NOP-a.²⁰¹ Također, od konca lipnja vrše se i akcije, koje su okupljale ne samo komuniste i skojevce, već široku mrežu simpatizera i pomagača, a podrazumijevale su pisanje antifašističkih parola, lijepljenja vinjeta s petokrakom te srpom i čekićem na automobile, tramvaje i kuće, uništavanje ustaških plakata o kretanju Wehrmachta u SSSR-u te onesposobljavanje njemačkih i ustaških vozila.²⁰² Jedan od mnogih primjera takvog otpora spominje se u izvještaju UNS 23. kolovoza 1942. gdje se navodi kako su uhićena „dva člana obrtničke škole u času kada su po zidovima kuća lijepili komunističke znakove srp i čekić“, a „ispred oružničke vojarne u Branimirovoj ulici u Zagrebu uhićen jedan maturant, koji je isto znakove lijepio na samozvanoj prikolici oružništva.“²⁰³ Vjekoslav Afrić napominje kako su mnogi samoinicijativno ispisivali parole i premazivali ustaške i nacističke simbole. On sam je iz prostog bijesa jednom prilikom urezao srp i čekić na susjednu kuću u kojoj je stanovao „poznati hitlerovac“, a vidio je kako slično rade i drugi. Osim toga, ljudi su svoj antiustaški stav izražavali i psovanjem Pavelića te pljuvanjem po njegovim slikama, a jednoga se jutra na Marulićevu trgu pojavila i Pavelićeva slika na kojoj je netko u znak protesta obavio veliku nuždu. Zbog svega ovoga Afrić zaključuje kako je Zagreb „od prvog dana bio kotao u kojem je konstantno kipjelo.“²⁰⁴

Nikola Rubčić ističe kako su nepuna dva mjeseca nakon pokretanja njemačke vojne operacije Barbarossa, ustaške vlasti i Nijemci slavili veliku pobjedu u ratu pa je u sklopu toga na naslovnoj strani lista *Hrvatski domobran* bilo otisnuto veliko V što je označavalo pobjedu (victoria), ali da su ljudi taj znak duhovito tumačili kao vidjet ćemo (vederemo).²⁰⁵ Slava Ogrizović prisjeća se jedne tjeralice za časnikom koji je dezertirao, a koja se nalazila na Kvaternikovom trgu te ju je stalno morao čuvati jedan ustaša. Naime, na tjeratici je ispod teksta netko rukom dopisao:

²⁰¹ Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945.*, 114. – 117.

²⁰² Ibid 120. – 121.

²⁰³ *Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 3, dok. br. 77., 167.

²⁰⁴ Afrić, *U danima odluka i dilema*, 204.

²⁰⁵ Rubčić, „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“, 91 – 92.

„Vlovi ga ako možeš!“ Tjeralica je bila izdana i za vođom NOP-a Josipom Brozom Titom, a uz tjeralicu bila je raspisana i nagrada od 100 000 maraka koju će isplatiti Nijemci onome tko Tita dovede živa ili mrtva ili pruži korisne informacije za njegovo hvatanje. Nekoliko dana od postavljanja tjeralice gradom se proširila glasina da se na jednom električnom stupu na Trešnjevci pojavila i tzv. „protutjeralica.“ Na komadiću papira netko je navodno rukom napisao: „Za Pavelića živa ili mrtva plaćam 10 kn.“ što je tada bila cijena jedne tramvajske karte. Ogrizović napominje da nije osobno vidjela tjeralicu, ali da to što je o njoj bruja cijeli grad te omjeri cijena dovoljno govore o raspoloženju stanovništva.²⁰⁶ Izvještaji obavještajaca UNS-a ukazuju na slično pa su tako u lipnju 1942., gosti bifea u Tratinskoj ulici 39, prilikom prolaska neke ustaške kolone govorili da idu „usraše“. Nadalje, kada je jedna ustaška doušnica prolazila pored stražarnice u Ozaljskoj ulici kako bi provjerila „pravovjernost“ stražara pozdravila je sa „Spremni“ na što joj je Dragutin Osrečki koji je stajao pokraj tog stražara odgovorio: „Do k*rea“, a stražar uopće nije reagirao. Jednom drugom prilikom, također na pozdrav „Spremni“ jedna navodna članica KPJ koju je UNS-ov agent sumnjičio za „nemoralno ponašanje“ odgovorila je „da za nju to ne važi nego »zdravo i noge raširi.«“²⁰⁷

Udarne grupe partijskih i skojevskih organizacija u gradu također su podmetale paklene strojeve i požare u raznim zgradama, skladištima i institucijama od vojnog ili logističkog značenja za ustaški režim i njemačke snage, a od većih oružanih akcija svakako treba spomenuti napad na Ustašku studensku vojnicu u Runjaninovoj ulici kod Botaničkog vrta 4. kolovoza 1941. koju je izvršila udarna grupa gradskih ilegalaca pod vodstvom Slavka Komara. Komar svjedoči kako je nakon akcije u Zagrebu nastala velika strka te kako su Nijemci i ustaše po svuda pucali.²⁰⁸ Nadalje, Komar ističe da je ta akcija u trenutcima kada je ustaški promidžbeni aparat već slavio njemačku pobjedu na Istočnom frontu i slom komunističkog pokreta u NDH nakon katastrofalno organiziranog bijega iz Kerestinca, kada je teror nad Srbima i Židovima već bio u zamahu trebala ustanicima u selima pokazati da su i gradovi, a napose Zagreb uz njih: „Ovom akcijom trebalo je ući u prvi veliki oružani sukob s ustaškim izdajnicima u samom Zagrebu, pokazati da komunisti nisu uništeni, udariti gdje su se ustaše najmanje nadale — usred grada i usred dana, razbiti zauvijek

²⁰⁶ Ogrizović, *Zagreb se bori*, 22. – 24.

²⁰⁷ Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945.*, 243.

²⁰⁸ Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945.*, 114. – 118; Slavko Komar“, *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas*, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavko-komar/> (posjet 29.6.2022)

njihovo uvjerenje da su u Zagrebu sigurni, manifestirati oružjem u ruci solidarnost hrvatskih, zagrebačkih rodoljuba i radničke klase s progonjenom i zvjerski mučenom srpskom braćom. Takva akcija mogla je i morala je odjeknuti naširoko i nadaleko.“²⁰⁹ Slava Ogrizović prenosi kako se na dan izvršenja prepada kod Botaničkog vrta jedva uspjela vratiti do svog stana jer je na svakom koraku stajao „naoružani ustaša spreman da puca“. Kad je konačno stigla u stan njezin suprug Bogdan nakon odslušanih vijesti na radiju komentirao je: „Kakva akcija! Usred grada napad na ustaše! Oni kažu da je bio velik broj komunista! Glupani. Zacijelo ih je bilo samo nekoliko, ali zbog sramote moraju reći da ih je bilo mnogo. A i strah ih je. Bit će represalija, poneko će nedužan stradati, ali neka znaju da nas ima, da ih se ne bojimo, da će na svakom koraku na nešto naletjeti....Zagreb je okupiran, ali Zagreb se bori!“²¹⁰

Da je Zagreb u borbi znali su i obični građani, koji su često mogli biti svjedocima pucnjave i jurnjave gradom pa tako Krleža u srpnju 1942. navodi kako su jednog dana u blizini Frankopanske ulice ljudi trčali u panici jer se ondje pucalo, a početkom 1943. u dnevniku je zapisao kako „danas nema ni jednog tko bi se protivio da se vrati *status quo ante bellum*, pa bilo baš i pod samom đavolskom dinastijom, samo da se zaustavi ovo endehazijatsko urlanje sirena.“²¹¹ Matija Markulin također navodi kako je svjedočio okršaju ilegalaca i vlasti u centru grada: „Jednoga jutra nas nekoliko gimnazijalaca kretalo se istočnom stranom Mažuranićeva trga kada je nastala strka. Netko je vikao STOJ! STOJ!, a onda je počela pucnjava. Među kumicama zavlada su vrisak i lomljava, a mi smo se sakrili iza niskoga zida. Nakon još nekoliko pucnjeva sve se smirilo – izašavši iz zaklona, uočili smo da na početku Žerjavićeve ulice leži neko tijelo, okruženo ljudima s izvučenim pištoljima. Tako smo mi djeca usred grada prisustvovala lovu na čovjeka s fatalnim završetkom. Bilo je to nešto sasvim drugačije od onoga što se moglo vidjeti u kinu. Šuteći smo otišli u školu i o tomu međusobno više nismo pričali. Poslije rata ondje je postavljena spomen-ploča na pogibiju nekoga člana Gradskog komiteta KPH.“²¹² Krajem studenog 1943. Horvat je

²⁰⁹ Slavko Komar, „Napad na ustašku studentsku četu kod Botaničkog vrta“, u *Zbornik sjećanja u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983), 12.

²¹⁰ Ogrizović, *Zagreb se bori*, 25. – 30.

²¹¹ Miroslav Krleža, *Dnevnik: 1933. – 1942.*, sv. 3. (Sarajevo: Oslobođenje; Zagreb: Mladost, 1981) 114., Miroslav Krleža, *Dnevnik: 1943.*, sv. 4. (Sarajevo: Oslobođenje, 1977), 52.

²¹² Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, *Matica hrvatska* <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 20.9.2022)

zapisao kako su se tijekom noći mogle čuti eksplozije te da je u tijeku neka operacija, napad na prugu pokraj Stenjeva.²¹³

Nadalje, jedna od najuspješnijih i najvećih akcija u Zagrebu uopće svakako je bila diverzija na Glavnoj pošti u Jurišićevoj ulici 13 koja je izvršena u nedjelju 14. rujna 1941. Pripadnici komunističkog pokreta koji su radili u pošti postavili su eksploziv na 7 mjesta, a eksplozija je aktivirana pozivom iz stana profesorice Olge Milčinović na Tuškancu. Ova je diverzija prekinula sve međugradske i međunarodne veze sa Zagrebom, no što je još važnije na neko je vrijeme onesposobila prislušne uređaje Gestapa i veze njemačke vojske s drugim okupiranim središtima jugoistočne Europe koji su bili smješteni u toj zgradi.²¹⁴ Slava Ogrizović piše kako su se neposredno nakon eksplozije svi razbježali i panično počeli sklanjati, a odjednom su ulice bile prazne, a sirene nisu prestale tutnjati.²¹⁵ Zbog takvih i drugih čestih akcija NOP-a u Zagrebu policijski referent Taris jednom je prilikom rekao Afriću s kojim je volio razgovarati o svemu kako partizanski kanali s gradom stalno rade, kako su oni dobro organizirani te imaju svoju obavještajnu službu i podzemni aparat te kako je borba na frontu samo jedan dio općeg sukoba: „Pravi rat se zapravo vodi ovde, u gradu. Bilo bi jako jednostavno kada bi se partizani nalazili samo u šumama ili u selima. Neću da preterujem, ali čini mi se da ih u gradovima ima bar isto toliko koliko i na frontu. Što ih mi više trebimo, oni se sve više množe. Danas ih ima bar pet ili čak deset puta više nego na početku rata.“ Glaise von Horstenau je slično komentirao u ranu jesen 1943.: „Partizani su gotovo neograničeni gospodari zemlje; u gospodarskom smislu Zagreb je pod njihovom blokadom. Tržnice su prazne jer se nijedan seljak ne usudi nešto ponuditi. Ako, kao što stalno govorim, pogledate s našeg balkona na Zrinjevac, koji je navečer prepun ljudi, sigurno ćete i među njima vidjeti mnogo partizana kako mirno šeću. Govori se da u gradu ima 10 000 partizana, ja bih rekao da ih je i više.“²¹⁶

Usprkos čestih diverzija i raznih akcija, rad ilegalaca u Zagrebu zbog velikih provala, masovnog hapšenja i teških represija tijekom druge polovice 1941. te početkom 1942. postaje sve teži, pa gotovo i nemoguć. Rukovodstvo KPJ stoga je donijelo odluku o čuvanju kadrova pa se prestaje s izvršavanjem većih oružanih akcija u Zagrebu te se fokus stavlja na prikupljanje pomoći

²¹³ Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 20.

²¹⁴ Banjeglav, Dilica i Straniero, *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju*, 74.

²¹⁵ Ogrizović, *Zagreb se bori*, 42.

²¹⁶ Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, 269.

NOP-u u drugim dijelovima zemlje te formiranju sigurnih kanala za odlazak Zagrepčana u partizane.²¹⁷ O uvjetima u gradu najbolje govore brožani podaci. Naime, u trenutku proglašenja NDH u Zagrebu su djelovale 53 partijske ćelije s oko 500 komunista što je bila najveća koncentracija komunista u nekom jugoslavenskom gradu, a potkraj 1941. u Zagrebu je ostalo svega 100 komunista. Većina je morala pobjeći u partizane da izbjegne provalu, no mnogi su uhićeni i streljani.²¹⁸ Tako već od početka 1942. raste partizanska aktivnost u okolini Zagreba. U izvještaju Povjerenstva CK KPH od 27. travnja o situaciji u široj zagrebačkoj okolini navodi se sljedeće: „U posljednje vrijeme u mnogim selima formirani su odbori NOF, koji se naročito povoljno razvijaju u općinama: Zaprešić, Brdovec, Pušći, Sesvetama, Markuševcu i Vrapču. Veze se redovito održavaju a isto tako i sastanci. Broj vojnih bjegunaca sve više raste, a jednako i simpatije za partizane.“²¹⁹ U jesen 1942. Žumberačka četa sastavljena velikim dijelom od Zagrepčana, Prigoraca i Zagoraca prebacila se preko Zagorja na Kalnik i pridružila se kalničkim partizanima, a do kraja godine Drugi bataljun Kalničkog partizanskog odreda počinje operirati u Zagorju.²²⁰

Do proljeća 1943. snage NOP-a jačaju aktivnost sa svih strana Zagreba. U izvještaju političkoga komesara Druge operative zone NOV-a Marka Belinića o stanju na terenu navodi se kako se na području Moslavine stanovništvo kotara Čazme i Garešnice sve intenzivnije aktivira u NOB-u te da je kod ustaških i domobranskih vojnika sve evidentnija demoralizacija.²²¹ Na području Žumberka u izvještaju se opisuje slična situacija: „Politička svijest naroda svakog dana je veća. Narod sa sve više simpatija aktivno učestvuje u narodno-oslobodilačkoj borbi, pomažući našu vojsku sa živežnim namirnicama. Omladina i žene aktivno učestvuju u političkom djelovanju i suzbijaju svaku nepovoljnu političku pojavu koja bi mogla štetiti razvitku narodno-oslobodilačke vlasti.“²²² U istom izvještaju spominje se prolazak 13. brigade početkom lipnja kroz Okić, Veliku Goricu, Kupinec, Pisarovinu, Dubranec, Kravarsko i Letovanić „gdje je narod sa čuđenjem gledao tu veliku vojsku. Do tada nisu seljaci nikad vidjeli toliko partizana. Mnogi od njih govorili su: »Pa to je više vojske nego na Istočnom frontu«, »Šta laže Pavelić da su partizani pobjegli u Crnu Goru,

²¹⁷ Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945.*, 124. – 131.

²¹⁸ Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945.*, 111; Karlo Držaić, „Dijalektika otpora: nepokoreni grad i grobnica komunista“, u *Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić (Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022), 36.

²¹⁹ *Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 2, dok. br. 113., 230.

²²⁰ Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945.*, 208., 218.

²²¹ *Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 5, dok. br. 52., 244.

²²² Ibid 245.

kad mi na svoje oči vidimo da su tu, kod nas«.“ Nadalje, u selima su održavani sastanci i mitinzi o političkoj situaciji te NOB-u kako bi se privukli seljačko stanovništvo koje je bilo pristaša HSS-a.²²³

Zagrepčani su se o kretanjima i akcijama partizana informirali putem letaka i proglaša KPJ, ali i ustaških plakata i novina. Slava Ogrizović tako spominje da su s plakata o ubijenim ustašama i tjeralicama iščitavali kretanje jedinica NOP-a pa su se tako obradovali kada su u jesen 1942. pročitali da je ubijen Gjuro Keinhart, tabornik općine Pušća jer je to nadomak Zagreba, a kad su jednom prilikom ona i suprug posjetili njegovu majku bilo im je zanimljivo slušati i razgovore majčinih prijateljica, inače uglednih zagrebačkih gospođa, koje su na trenutke gotovo cinično, komentirale trenutnu situaciju u zemlji. Jedna je izrazila čuđenje kako kod nas „munjeviti rat“ traje tako dugo kad se tolike snage angažiraju protiv „grupice odmetnika“, druga je komentirala da kad bi se prema službenim izvještajima prebrojili svi mrtvi partizani, došlo bi se do zaključka da je riječ o zaista velikoj vojsci. Jedna od njih primijetila je kako se u novinama prestalo pisati o „četničko-komunističkim bandama“, na što je druga odgovorila kako je načula da je to zato što ustaše sada surađuju s četnicima.²²⁴

Do kolovoza 1943. partizani su napali Remetinec, Botinec i Buzin te time došli nadomak Zagreba.²²⁵ Napredovanje i jačanje NOP-a u okolici Zagreba do jeseni te godine, možda najbolje dočarava jedan slikovit primjer iz izvještaja Okružnog komiteta KPH Bjelovar CK KPH-u o političkim prilikama na terenu. Naime, u tom se izvještaju navodi kako se piliće i svinje iz Koprivnice moralo prevoziti u Zagreb avionima: „Kako su sada putevi usred operacija NOV-a i naših udarnih grupa postali nesigurni banda se njima ne može služiti, a da ne bude kažnjena, a pruge su stalno rušene, to banda avionima prevozi svinje iz Koprivnice u Zagreb. Sada skoro iz jedne takove pošiljke skočilo je jedno prase iz aviona.“ U istom se izvještaju govori o kolebanjima među pristašama HSS-a, o tome kome se priključiti i što činiti, premda je istaknuto da narod u bjelovarskom i križevačkom kotaru pokazuje simpatije za NOB.²²⁶ Nekoliko mjeseci kasnije u prosincu 1943. pripadnici prvog voda Turopoljske diverzantske čete napali su najveće skladište streljiva u NDH, ono u Sopnici te pritom „svladali stražu jakosti 1 časnika i 70 domobrana

²²³ *Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 5, dok. br. 52., 247. – 248.

²²⁴ Ogrizović, *Zagreb se bori*, 22., 125. – 126.

²²⁵ Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945.*, 254. – 255.

²²⁶ *Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 6., dok. br. 135, 385 - 389.

zagrebačkog posadnog zdruga.“²²⁷ Nakon svladavanja straže stanovnici iz obližnjih sela Rugvice, Ježeva i Oborova obučeni u domobranske uniforme organizirali su transport osvojenog materijala u 37 zaprežnih kola na oslobođeni teritorij. Nakon toga postavljen je eksploziv u skladište te je ono dignuto u zrak, no prethodno je evakuirano stanovništvo Sopnice.²²⁸ Značajno je da je skladište eksplodiralo taman kada su do njega pristigli Nijemci i domobrani, što je rezultiralo s najmanje četiri mrtva i više ranjenih. Kasnije tijekom večeri odjeknule su još dvije eksplozije, a stanovnici Zagreba mogli su ih osjetiti čak i u centru pa je Glaise von Horstenau komentirao kako je mislio da je riječ o potresu.²²⁹ Matija Markulin eksploziju je osjetio i na Tuškancu te se prisjeća: „Jedne noći strahovito je grunulo da se cijela kuća zdrmala. Nije bilo ni uzbune ni predubune, a nisu se čuli ni avioni! Sljedećega dana netko je rekao da su partizani digli u zrak veliko skladište streljiva u Sesvetama.“²³⁰ Josipa Horvata eksplozija je probudila usred noći te je u prvom trenu mislio da je grad bombardiran: „Burna uvertira božićne nedjelje 1943. Nešto iza jedan sat po ponoći jaka eksplozija potresla Zagreb. Spavao sam tvrđim snom, nisam svjestan da sam je čuo, znam samo da je Zlata prestravljeno provalila u sobu s poklikom: »Tu su bombardiraju!«“²³¹ Istovremeno s izvršavanjem te akcije manje partizanske formacije postavile su zasjede na cestama prema Zagrebu, Sesvetama i Savi, onesposobile željezničku prugu prema Zagrebu i Dugom selu te oštetile most na cesti prema Dubravi.²³² Akcija u Sopnici pokazala je jačanje NOP-a u Zagrebu i okolici jer nije bila riječ o uobičajenoj diverziji, već o kompleksnom vojno-logističkom poduhvatu koji je zahtijevao suradnju lokalnog stanovništva i kontrolu teritorija za transport zaplijenjenog materijala što ujedno pokazuje i evidentnu neefikasnost ustaških snaga na tom području.²³³ O jačini partizana u zagrebačkoj okolici 1943. govori svjedočanstvo Markulina. On se prisjeća svog odlaska po mlijeko u selo Blato koje je bilo na drugoj strani Savskog mosta do

²²⁷ Josip Jagić, „A mi u ovom kavezu muku mučimo...“, u *Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić (Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022), 95; *Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 7, dok. br. 165., 675.

²²⁸ Jagić, „A mi u ovom kavezu muku mučimo...“, 95.

²²⁹ Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945.*, 300. – 301.

²³⁰ Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, *Matica hrvatska* <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 20.9.2022)

²³¹ Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 33.

²³² Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945.*, 300.

²³³ Jagić, „A mi u ovom kavezu muku mučimo...“, 95.

kojeg se još moglo doći tramvajem, no već na drugoj obali bili su izgrađeni bunker i sve je bilo opasano žicom, a kad je prošao stražu začuo je nečiji komentar: „Sad smo na ničijoj zemlji!“²³⁴

Međutim, na raspoloženje Zagrepčana nije utjecalo samo stanje u gradu i NDH, nego i percepcija šireg vojno-političkog konteksta. Ivan Božičević odmah po uključivanju SSSR-a i SAD-a u rat komentirao je kako se uočava povećanje simpatija spram partizana: „Na raspoloženje građana protiv ustaša i Nijemaca, a u prilog NOP-a, veoma je pozitivno utjecalo i to što su Rusi, Amerikanci i Englezi postali saveznici u ratu. To je jačalo uvjerenje u sigurnu pobjedu nad fašističkim osvajačima i njihovim slugama.“²³⁵ Lepa Perović u svojim zapažanjima iz 1943. ističe kako su na jačanje NOP-a u Zagrebu i okolici utjecale i informacije o značajnijim vojnim uspjesima partizana na širem regionalnom području, ali i međunarodne okolnosti, odnosno preokret na Istočnom frontu, iskrcavanje saveznika u Africi te kapitulacija Italije.²³⁶ Perica Dozet također napominje kako je velik utjecaj na masovno opredjeljivanje Zagrepčana za NOP tijekom 1943. imao preokret na svjetskim fontovima u korist saveznika.²³⁷ Matija Kovačić navodi kako se u Zagrebu i cijeloj NDH tijekom druge polovice 1943., a napose početkom 1944. osjeća sve veća zabrinutost zbog tijeka rata: „Nije se ispuštalo iz vida da događaji na bojištima idu sve više na štetu Njemačke i da položaj biva sve kritičniji. Također, unutarnje stanje zbog partizanske gerile pružalo je mnogo razloga za zabrinutost.“ Kovačić spominje i kako je o završetku rata nekoliko puta razgovarao s ministrom vanjskih poslova NDH Mladenom Lorkovićem kojeg je to pitanje naročito mučilo, a s njegovim, za po ustašku vlast i Nijemce negativnim prognozama, slagao se i Glaise von Horstenau.²³⁸ Zbog svega ovog, kao i zbog sve lošijeg stanja u gradu tijekom 1943. dolazi do povećanog odlaska Zagrepčana u partizane.²³⁹ Zeev Milo navodi kako se njegova obitelj priključila partizanima nakon kapitulacije Italije, a kao motiv za to Milo navodi želju da se bori na „pravoj strani, protiv fašizma i nacizma.“²⁴⁰ Otprilike u isto vrijeme u partizane su otišle i Slavica Kanić

²³⁴ Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, *Matica hrvatska* <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022); Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945*, 295.

²³⁵ Božičević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, 94.

²³⁶ Lepa Perović, „Zagreb 1943. godine“, u *Zbornik sjećanja u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 4., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), 6. – 7.

²³⁷ Perica Dozet, „Moj odlazak u Zagreb“, u *Zbornik sjećanja u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 4., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), 25.

²³⁸ Kovačić, *Od Radića do Pavelića*, 197.

²³⁹ Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945*, 230.

²⁴⁰ Zeev Milo, „Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas“, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/zeev-milo/> (posjet 29.6.2022)

Detelić te Dragica Vajnberger.²⁴¹ Ipak, u izvještaju Mjesnoga komiteta KPH Zagreb Povjerenstvu CK KPH za sjevernu Hrvatsku u veljači 1944. navodi se kako je „političko stanje kod zagrebačkih masa još uvijek pretežno pasivno. Mase zapažaju događaje, donekle ih ispravno tumače, ali su još uvijek u stavu iščekivanja i očekuju pomoć od vanjsko-političkih događaja i od uspjeha na istočnoj fronti, tj. od Crvene armije. Tek mali dio boji se dolaska Crvene armije i polaže sve nade na anglo-američke trupe.“ Također, se u izvještaju govori kako se u gradu još uvijek osjeća utjecaj „fašističke štampe i ubacivanje verzija od strane reakcionarnog dijela vodstva HSS-a.“²⁴²

5.5.BOMBARDIRANJE ZAGREBA

Nakon kapitulacija Italije u Zagrebu se počelo strahovati i od bombardiranja pa u skladu s time ustaške novine najavljuju vježbe oglašavanja zračnih napada, ispitivanja sirena i gašenja svijetla, a još od proljeća 1943. diljem grada se podižu bunker. Međutim, kad su bombardiranja započela pokazalo se da skloništa ima premalo te da je ustaška vlast uvelike nepripremljena i nesposobna da u većoj mjeri pomogne građanima i sanira štetu. Najveće sklonište u Zagrebu, ono pod Gričem, otvoreno je tek u ožujku 1945., a i brojna druga skloništa bila su dovršena tijekom 1944. kada je grad već pretrpio nekoliko bombardiranja.²⁴³ Matija Markulin spominje kako su skloništa koja su pripremljena oko HNK i kod Mažuranićeva trga bila blatna i loše uređena pa su se ljudi uglavnom sklanjali u tunel pod Gričem i tunel u Gračanima, a njegova se obitelj sklanjala u podrumu kuće koji je njegov otac u dogovoru s ujakom Zvonkom prenamijenio u sklonište.²⁴⁴ Uzbune u gradu, postale su s vremenom dio svakodnevice, te premda su većinu vremena bile lažne, u značajnoj su mjeri remetile ritam grada i do tad prividnu relativnu normalnost života u Zagrebu.²⁴⁵ U studenome 1943. Josip Horvat bilježi da se dogodio prvi veliki prelet iznad Zagreba: „Znači sad i za nas postaje ozbiljno.“ Prema Horvatu u cijelom je gradu uskoro zavlada ratna psihoza od bombardiranja pa se mjesec dana kasnije požalio: „Ljudi silno gube nerve od straha pred bombardiranjem. Strah onemogućuje trajno realno prosuđivanje i sistemski rad. Sve je

²⁴¹ „Slavica Kanić Detelić“, *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas*, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavica-kanic-detelic/> (posjet 28.6.2022); „Dragica Vajnberger“, *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas*, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/dragica-vajnberger/> (29.6.2022)

²⁴² *Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 8, dok. br. 133., 806. – 807.

²⁴³ Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945*, 254.

²⁴⁴ Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, *Matica hrvatska* <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022)

²⁴⁵ Jagić, „A mi u ovom kavezu muku mučimo...“, 99.

abnormalno.“²⁴⁶ Nadalje, o tome kako je strah od bombardiranja postao svakodnevna briga Zagrepčana govori i Krležina cinična opservacija da su ljudi na prozore polijepili „papirnat rezance da im bombe ne bi porazbijale stakla.“²⁴⁷

Prvi zračni napad na Zagreb dogodio se 22. veljače 1944. te su glavne mete bili aerodrom na Borongaju, Glavni kolodvor te pruga koja je vodila prema istoku i zapadu. Međutim, u tom su napadu pogođena većim dijelom civilna područja i objekti poput Tkalčičeve ulice, Opatovine, tvornice ulja u Držićevoj ulici, dominikanskog samostana na Koloniji (južno od maksimirskog stadiona), gimnazije u Križanićevoj ulici itd., ali je ipak u potpunosti razoren i aerodrom na Borongaju te se od svibnja koristio samo onaj na Plesu.²⁴⁸ Horvat u svom dnevniku opisuje kako su građani zbog tog napada bili izrazito ljuti na Engleze, no naglašava da se za takve katastrofalne okolnosti uglavnom okrivljavalo nesposoban upravni aparat: „Ljudi su ogorčeni na Engleze, napadaj se pokazao besmislen, a žrtve i šteta su razmjerno vrlo visoki naročito za siromašan svijet. Ljudi oštro kritiziraju upravu koja nije ništa učinila za gradnju skloništa, dok je još bilo materijala.“ Nadalje, Horvat spominje kako je tu večer proglašeno da svatko može napustiti grad: „...ali kuda, kamo kad su svugdje u neposrednoj blizini ratne operacije i glad. Bezglava, neiskazano glupa politika pretvorila je Zagrepčane u zečeve koje lovac može nesmetano streljati. Rad je svagdje više-manje stao, sve živi u strahu iščekivanja, u razgovoru i kombinacijama.“²⁴⁹ Matija Markulin prisjeća se kako je dan nakon napada s prijateljima obilazio grad pa opisuje kakvo je bilo stanje: „...najbliže su bombe pale u Botanički vrt, ali i na zgradu Zdravstvenoga osiguranja, na kojoj je bio srušen središnji dio. Na školi u Križanićevoj bio je pogođen upravo za nas predviđeni razred. U blizini Krešimirova trga, među ruševinama jedne zgrade, u zraku je, zapravo na cijevima, stajala kada za kupanje. Netko je ispričao kako se ondje baš prala neka žena pa su ju vatrogasci morali spasiti, valjda onako голу.“²⁵⁰

Do kraja rata Zagreb je bombardiran 21 put te su tijekom tih bombardiranja poginule 554 osobe, od čega samo 38 vojnika.²⁵¹ Ta su bombardiranja kod Zagrepčana stvarala pravu ratnu

²⁴⁶ Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 7. – 8., 23.

²⁴⁷ Krleža, *Dnevnik: 1943*, sv. 4., 66.

²⁴⁸ Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945*, 255. – 256.

²⁴⁹ Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 65.

²⁵⁰ Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, *Matica hrvatska* <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022)

²⁵¹ Jagić, „A mi u ovom kavezu muku mučimo...“, 99.

psihozu te su mnogi od njih stoga priželjkivali što skorije okončanje sukoba te uspostavu mira i stabilnosti. Sredinom rujna 1944. kada je već bilo sasvim jasno tko će biti pobjednik u ratu te da je promjena vlasti samo pitanje vremena Lujza Janović-Wagner u svojem je dnevniku zapisala: „Iako se svi bojimo zadnjih dana koji mogu biti veoma krvavi jer tako prijetite, mnogi smatraju da ništa ne može biti teže i gore od ovoga stanja. Sve što slijedi je bolje. A tek mi! Mi gorimo. Danas znamo da je Brač oslobođen. Možeš si misliti koliko smo nesretni da smo tu, pa ipak mi je drago da proživljam i ove dane ovdje i da vidim i osjetim sama kako srce Zagreba ispravno osjeća i tako radi. Još se bojimo gladi i aviona. Nekako će biti sve uređeno da se sklonimo na Šalatu.“ Tri mjeseca kasnije, svega dva dana prije Božića, Wagner je u sličnom tonu navela: „A veselimo se da 1944. ide u nepovrat i da sviće 1945. godina koja će dovesti, doduše, do katastrofe ali i do mira.“²⁵²

5.6.EKONOMSKA SITUACIJA U GRADU

Uz njemačku eksploataciju zemlje, na lošu ekonomsku situaciju u NDH utjecale su i općenite ratne prilike zbog čega su se državni prihodi konstantno smanjivali. U tom je smislu za ustašku vlast poteškoću predstavljala nekonzistentna kontrola područja; nemogućnost prikupljanja poreza i ubiranja žetve; uspostavljanja redovite i sigurne opskrbe hranom; uništenje, zaustavljanje ili smanjenje industrijske proizvodnje, trgovine i obrta.²⁵³ Sve su se te ekonomske poteškoće napose očitovale u Zagrebu koji se nalazio u stanju permanentne gospodarske krize. Već 1941. uvedena je štednja prehrambenih proizvoda te je došlo do porasta cijena i nezaposlenosti.²⁵⁴ O tome svjedoči i Pavle Gregorić koji kaže da su već u travnju cijene počele naglo rasti, usprkos zabrani objavljenoj u glasilu ustaške vlade *Hrvatski narod*.²⁵⁵ Iste je godine donijeta i odredba kojom je putnicima u vlakovima dopušteno nositi maksimalno 10 kg hrane jer su Zagrepčani odlazili u okolna sela kako bi se opskrbili hranom, a mnogi su to koristili za pokretanje šverca pa je stoga tijekom 1942. i 1943. sve više ograničavano putovanje iz grada i u grad.²⁵⁶ Takve katastrofalne okolnosti opisao je Lutvo Ahmetović. Premda navodi kako je nestašica hrane vladala i prije početka rata, Ahmetović također naglašava kako je ustaška vlast dodatno pogoršala stanje:

²⁵² Lujza Janović-Wagner, *Lujzin dnevnik: dnevnički zapisi Lujze Janović-Wagner iz Drugoga svjetskog rata*, prir. Snježana Grković-Janović (Zagreb: Srednja Europa, 2008), 122., 141.

²⁵³ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 126. – 127., 130.

²⁵⁴ Goldstein *Zagreb 1941. – 1945*, 164.

²⁵⁵ Gregorić, „U okupiranom Zagrebu“, 47.

²⁵⁶ Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945*, 170. – 173

„Prednost u opskrbi imaju ustaše. Rekvizicija hrane je totalna, tako da ni seljaci iz bliže okolice zbog zabrane kretanja nisu mogli dostaviti u grad ni ono što im je preostalo nakon rekvizicije. Na uvedene karte za opskrbu nisu se redovito dobivale ni te neznatne količine. U gradu je cvjetao šverc. Hrana se mijenja za drugu robu, jer ni seljak ni građanin nisu imali povjerenja u kunu. Najteži je položaj radnika i njihovih porodica. Nadnice ostaju iste, a cijene veoma rastu.“²⁵⁷ Početkom siječnja 1942. svim je ministarstvima i državnoj riznici upućena zamolba o provođenju najveće štednje u jelu i plinu, a povod za to bile su raskošne svečane večere koje su održavala neka ministarstva pa se ista upozoravaju da se zemlja nalazi u ratnom gospodarstvu.²⁵⁸ Istovremeno s tom zamolbom svim se ministarstvima šalje i okružnica Državnog gospodarstvenog povjerenstva u kojoj se navodi kako je „obzirom na činjenicu, da su se u posljednje vrijeme u nekim privrednim poduzećima pojavili štrajkovi, kao posljedica neprijateljske promičbe“ donijeta odluka o suzbijanju svih štrajkova oružanom silom.²⁵⁹ O tome da su građani sve jasnije iskazivali svoje nezadovoljstvo materijalnim uvjetima i režimom govori i Ahmetović. On spominje protest Zagrepčana u ožujku 1943. zbog nestašice krumpira. Građani su se u većem broju okupili na tržnici u Branimirovoj ulici očekujući podjelu krumpira što im je prethodno najavljeno. Kada je okupljenima rečeno da krumpira ipak nema, građani su počeli protestirati što su iskoristile aktivistkinje AFŽ-a te taj spontani protest pretvorile u demonstracije protiv gladi, rata, okupacije i okupatorskog režima.²⁶⁰

Stanje po pitanju opskrbe hranom tijekom 1942. i 1943. toliko se pogoršalo da su Zagrepčani počeli pretvarati gradske zelene površine u povrtnjake.²⁶¹ Slava Ogrizović takvu situaciju smatra ujedno i smiješnom i tužnom pa komentira: „Kipovi pjesnika koji kao da su se nekada radovali potočnicama, zumbulima i tulipanima, sada začuđeno gledaju kupus i kelj.“²⁶² Matija Markulin prisjeća se kako su veći dio svog travnjaka pretvorili u povrtnjak u kojem je bilo

²⁵⁷ Lutvo Ahmetović, „Najšira podrška građana“, u *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982), 109.

²⁵⁸ HDA, fond 237, GRP, kut. 1, T. 570/42.

²⁵⁹ *Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 2, dok. br. 2., 13.

²⁶⁰ Lutvo Ahmetović, „Zagreb 1942.“, u *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 3., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), 8.

²⁶¹ Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945*, 170. – 173.

²⁶² Ogrizović, *Zagreb se bori*, 125. – 126.

zelene salate, paprike, rajčice, krumpira, mrkve i peršina, u jednom kutu dvorišta napravljen je i mali kokošinjac, a u garaži drvarnica s pušnicom.²⁶³

Ekonomska se situacija svakim danom dodatno pogoršavala paralelno s intenziviranjem ratnih prilika u okolici Zagreba i cijeloj zemlji. Hrana te ostale potrepštine koje su se i mogle pronaći na gradskoj tržnici bile su zbog rastuće inflacije abnormalno skupe pa je podmirivanje osnovnih životnih potreba s malim plaćama i mirovinama bilo gotovo nemoguće.²⁶⁴ U studenome 1943. godine Horvat je zapisao kako mu se kolega žalio na nestašicu duhana i novaca, te kako je njegova majka piljenje i cijepanje drva platila 2450 kn što je očito bila visoka cijena za tu uslugu jer se Horvat potom pita: „Kako uopće živi siromašni svijet današnjih dana?“ Mjesec dana kasnije Horvat konstatira kako je tih dana sve bilo skupo, osim ljudskog života.²⁶⁵ U siječnju 1944. Horvat navodi kako se smanjuje potrošnja struje, da su zalihe ugljena pri kraju te kako vlada oskudica goriva.²⁶⁶ Glaise von Horstenau početkom 1944. godine ističe kako su se „zbog nepodnošljivo niskih vojničkih plaća svi više ili manje bavili krijumčarenjem. Uz to ide i besprimjerno pijančevanje starih vojnika, ekscesi u javnim lokalima i na ulici, a krivce se nikad ne može uhvatiti jer je riječ o »zajednici urotnika« sastavljenoj od kroničnih pijanaca koja u tome ne vidi ništa loše.“²⁶⁷ U odnosu na kolovoz 1939. u ožujku 1944. cijene su porasle za 1650%, a do kraja rata rasle su po još bržim stopama.²⁶⁸ Kilogram pšeničnog brašna tako je u kolovozu 1939. iznosio 3,25 kn, a u ožujku 1944. 500 kn, kilogram kruha u istom je period porastao s 3,58 kn na 100 kn, kilogram maslaca s 26 kn na 2200 kn, kilogram šećera sa 16 kn na 1800 kn itd. U istom periodu jednako su drastično rasle i cijene neprehrambenih proizvoda pa je za kubni metar goriva 1939. bilo potrebno izdvojiti 80 kn, a 1944. čak 12 000 kn, cijena ugljena skočila je s 48 kuna po centu na 1500 kn, a kilogram sapuna koji je 1939 koštao 10 kn u ožujku 1944. trebalo je platiti 800 kn.²⁶⁹ Lujza Janović-Wagner sredinom veljače 1944. u svom je dnevniku zapisala kako si je priuštila samo malo kave jer je kilogram koštao nevjerojatnih 60 000 kuna.²⁷⁰ Glaise von Horstenau već početkom 1944. ističe kako ni u svom domaćinstvu, a ni u njemačkom poslanstvu već tjednima

²⁶³ Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, *Matica hrvatska* <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022)

²⁶⁴ Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945*, 170. – 172., 177.

²⁶⁵ Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 18., 28.

²⁶⁶ Ibid 47.

²⁶⁷ Glaise Von Horstenau, *Zapsi iz NDH*, 327. – 328.

²⁶⁸ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 274.

²⁶⁹ Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945*, 177.

²⁷⁰ Janović-Wagner, *Lujzin dnevnik*, 138.

nije vidio maslac.²⁷¹ U lipnju 1944. Horvat piše kako se čini da su cijene maksimirane drastično jer se seljaci ne usude doći na trg zbog straha od bombardiranja, a ukazuje i da u takvim okolnostima dolazi do porasta razbojstva i krađa na periferiji.²⁷²

Tijekom 1943. i 1944. u Zagrebu se sve više osjetila nestašica energenata i ogrjeva što je utjecalo i na promet pa tramvaji prestaju voziti nedjeljom, a uskoro je tramvajski promet sveden na dvije linije Črnomerec-Maksimir i Trešnjevka-Gupčeva zvijezda.²⁷³ Koncem listopada 1944. Horvat konstatira kako je slika grada neobično izmijenjena jer tramvaji više ne voze.²⁷⁴ Fizionomija grada narušena je i bombardiranjem, odnosno razorenim institucijama, kućama i stanovima pa je još u siječnju 1944. Horvat također konstatirao kako razoreni domovi stvaraju partizanske kadrove što je s približavanjem kraja rata sve više dolazilo do izražaja.²⁷⁵ Lošu ekonomsku i komunalnu sliku grada dodatno je otežavao nagli porast broja stanovnika, pa je početkom 1944. Zagreb brojao oko 417 000 stanovnika, a ta se brojka dodatno povećavala s približavanjem kraja rata kad su u grad pristizale vojne snage Wehrmachta i njihovih saveznika te njihovih civilnih pristaša. Dakle, politika opskrbe i komunalnog vođenja grada do druge polovice 1944. već je bila u potpunom rasulu, a građani su, unatoč navodima ustaške propagande kako je za takvo stanje odgovoran NOP koji vrši blokadu grada, krivili upravo ustašku vlast koja je zbog neefikasnosti uprave i djelovanja institucija gubila kredibilitet i legitimitet.²⁷⁶

²⁷¹ Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, 354.

²⁷² Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 112 – 115.

²⁷³ Jagić, „A mi u ovom kavezu muku mučimo...“, 98. – 99.

²⁷⁴ Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 159.

²⁷⁵ Ibid 65., 43.

²⁷⁶ Jagić, „A mi u ovom kavezu muku mučimo...“, 97., 100.

6. TEROR I REPRESIJA REŽIMA

Fikreta Jelić-Butić u svojoj knjizi *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.* navodi da se politika nasilja razvijala u dva smjera. Prvi je bio fokusiran na stvaranje „čistog hrvatskog životnog prostora“ za što je preduvjet bilo rješavanje vanjskih neprijatelja, odnosno temeljem ustaške koncepcije, Srba i Židova. Drugi smjer u kojem su vlasti koristile nasilje bilo je „unutarnje pročišćavanje“, odnosno uklanjanje onih koji se ponašaju izdajnički spram „čiste hrvatske nacije“ što je podrazumijevalo sve koji su na neki način izražavali neslaganje s režimom.²⁷⁷ Da bi se stvorila atmosfera u kojoj je takvo sistemsko provođenje terora moguće ustaške su vlasti odmah po osnutku NDH započele opsežnu propagandnu kampanju kojom je stanovništvo trebalo uvjeriti da su najveća opasnost za hrvatsku državu komunisti, Srbi i Židovi. Središte te propagandne kampanje bio je upravo Zagreb.²⁷⁸

Krajem travnja vlasti su pristupile i stvaranju pravnog oslonca u provođenju terora. Rasni zakoni kojima je definirano arijsko i nearijsko podrijetlo koristit će se kao pravni temelj progona Židova i Roma, a nejasno formuliran *Zakon za obranu naroda i države* smatrao je veleizdajnikom svakog tko „povrijedi čast i životne interese hrvatskog naroda ili na bilo koji drugi način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar djelo ostalo i u pokušaju.“ Za takav prekršaj ova je zakonska odredba predviđala smrtnu kaznu. Temeljem tog zakona izvanredni prijevremeni sudovi koji su uskoro osnovani dobili su velike ovlasti u tumačenju i definiranju pojma „povreda časti.“²⁷⁹ Već početkom srpnja iste godine kompetencije prijevremenih sudova su proširene pa je pred iste mogao biti doveden svatko tko pisanjem, tiskanjem, izdavanjem, širenjem ili na bilo koji drugi način vrši promidžbu protiv NDH, promjene političkog ili društvenog poretka, iskazuje neraspoloženje protiv te države i poretka ili ih izvirgava ruglu, koji kod sebe drži letak, knjigu ili novine sa sadržajem promidžbe komunizma, a od 10. srpnja ove su zakonske odredbe obuhvatile i svakog tko sluša radio stanice „neprijateljskih zemalja i strana.“ Potreba donošenja ovakvih zakonskih odredbi ukazuje na raspoloženje u Zagrebu i NDH.²⁸⁰

Nejasnoća i nesređenost pravnog sustava na kojem se temeljila politika nasilja ustaškog režima građanima je bila evidentna od samog početka pa Zlatko Rendulić navodi da ga je netko

²⁷⁷ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 158.

²⁷⁸ Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945*, 132.

²⁷⁹ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 159; Goldstein, *Hrvatska*, 256.

²⁸⁰ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 161. -162.

odmah po osnutku NDH prijavio vlastima da je još 1940. na Sveučilištu držao predavanja protiv režima generala Francisca Franca u Španjolskoj, nakon čega je završio u kućnom pritvoru.²⁸¹ Jagica Horvat nakon rata podnijela je prijavu Centralnoj gradskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u kojoj opisuje kako se za vrijeme proslave obljetnice proglašenja NDH ona sa suprugom i susjedima nalazila ispred kuće u Maksimirskoj ulici te su čekali prolazak ustaškog Poglavnika Ante Pavelića. Njezin je suprug Franjo Horvat u tom trenutku prokomentirao: „Hodi, hodi i onako nećeš dugo!“ Jedan je policijski agent čuo te Horvatove riječi koje su se evidentno odnosile na Pavelića pa je Horvat iste večeri uhapšen. Nakon otprilike dva mjeseca iz zatvora u Savskoj ulici prebačen je u logor Staru Gradišku, a u jesen 1944. Jagica Horvat izgubila je svaki kontakt sa suprugom.²⁸² Vera Winter napominje da se sve ipak desilo prije mnogo desetljeća, no da se sjeća kako je jednom prilikom pred Božić 1942/3., kada je imala otprilike 20 godina, stajala u redu za kruh ili meso te je pritom kritizirala sistem radi nestašice hrane i čekanja pa su je ustaše uhapsile nakon čega je završila u zatvoru u Petrinjskoj ulici. Nakon mjesec dana puštena je iz zatvora zbog nedostataka dokaza te se potom u potpunosti povukla u sebe i nije nigdje izlazila.²⁸³

Odmah po osnutku NDH započelo se i s progonima Židova i Srba. U svibnju je donesena odredba zagrebačkog Redarstvenog ravnateljstva koja je zahtijevala da se svi Židovi i Srbi koji stanuju u elitnim sjevernijim dijelovima grada moraju iseliti u dijelove južno od poteza Ilice, Jelačićevog trga, Vlaške ulice i Maksimirske ceste. Nadalje, uskoro su svi Srbi i Židovi bili primorani na predaju radio prijamnika.²⁸⁴ Imovina iseljenih Srba i Židova automatski je postajala državna, a u stanove su potom useljavani uredi državnih službi, pripadnici ustaškog pokreta i Nijemci. Stanovi i kuće redovito su u tom procesu pljačkani svega što je u njima smatrano vrijednim. Osim privatnih zgrada, oduzimane su i poslovni objekti, poduzeća, tvornice, trgovine i obrtničke radnje.²⁸⁵ Sredinom srpnja Redarstveno ravnateljstvo u Zagrebu donijelo je naredbu prema kojoj svi „uporaboprimci Židovi i pravoslavci“ moraju iseliti u roku od 48 sati, a svi ostali

²⁸¹ Angelis, „Zlatko Rendulić“, 202.

²⁸² HDA, fond 306, ZKRZ, kut 729, 80/45

²⁸³ Vera Winter“, *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas*, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/vera-winter/> (posjet 28.6.2022)

²⁸⁴ Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945*, 136. – 137.

²⁸⁵ Banjeglav, Dilica i Straniero, *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju*, 28., 32.

u roku od 15 dana s adrese Zvonimirova ulica 4. Također u naredbi je istaknuto da srpski i židovski stanari moraju ostaviti u stanovima svu imovinu koja će biti označena potrebnom za javne svrhe.²⁸⁶

Vera Jurić prisjeća se kako je njezin kolega iz Državne hipotekarne banke Tihomil Iskra, inače ustaški nastrojen, u tramvajima dizao stare Židove derući se da neće oni sjediti, dok „Arijanci stoje.“²⁸⁷ Zlatko Rendulić komentirao je kako je ustaška vlast odmah počela sa zločinima protiv Srba i Židova, a posebno je opisao pljačku židovske imovine: „Počela je grabež za židovske stanove i njihove stvari jer su Židove odvodili u logore samo s malo osobne prtljage. Među tim primitivcima nastala je prava utrka tko će prije pronaći nekog Židova, otpremiti ga u logor i useliti u njegovu kuću.“²⁸⁸ Anica Pažin navodi kako je njezina sestra, Židovka Laura Weiss, najprije otpuštena iz tvornice kuverata, a potom je prokazana od 4 radnice na ulici kod Petrove crkve kao komunistica.²⁸⁹ Međutim, Slava Ogrizović prepričava kako su Zagrepčani na brojne načine iskazivali svoje protivljenje ovakvim postupcima. Prema njenim zapažanjima ljudi su se užasavali kad su na cesti vidjeli građane sa žutim trakama pognute glave pa su jednom prilikom starijoj židovskoj gospođi pomagali nositi košaru i prijeći cestu, a drugom prilikom jedan je stražar kad je ugledao kako mlada žena sa žutom trakom s djetetom u kolicima čeka prelazak ceste istrčao iz obližnje policijske stanice, salutirao je, potom je zaustavio promet kako bi uspjela prijeći cestu i ponovno je salutirao. Kada je došla naredba o iseljenju Židova u južniji dijelove grada mnogi su ljudi pomagali prilikom selidbe.²⁹⁰ Zeev Milo također zaključuje da su građani osuđivali progone te da raspoloženje u Zagrebu usprkos jakoj propagandni nije bilo antisemitsko pa se čak znalo dogoditi da bi ljudi bodrili prolaznike na ulici koji su nosili žutu traku riječima: „To nije vaša sramota, to je naša sramota.“ Također, napominje kako je njegova obitelj imala mnoge prijatelje nežidove koji su se pokušali zauzeti za njegovu obitelj pa su čak jedno vrijeme zbrinjavali i njegova djeda kako bi ostatak obitelji mogao lakše bježati iz grada.²⁹¹

Prvi val masovnih uhićenja židovskog stanovništva dogodio se krajem svibnja 1941., a meta ustaških vlasti pritom je bila židovska omladina koja je smatrana posebnom prijetnjom za

²⁸⁶ HDA, fond 223, MUP NDH, kut 25, 20546 Pr., god. 1941; 788.

²⁸⁷ Jurić, „U okupiranom Zagrebu“, 67. – 68.

²⁸⁸ Angelis, „Zlatko Rendulić“, 202.

²⁸⁹ HDA, fond 306, ZKRZ, kut 729, 43

²⁹⁰ Ogrizović, *Zagreb se bori*, 21. – 22.

²⁹¹ Zeev Milo“, *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas*, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/zeev-milo/> (posjet 29.6.2022)

režim.²⁹² U tom je valu uhapšeno 165 Židova koji su potom transportirani u koprivnički logor Danica, a mnogi od njih sami su se javljali redarstvenim vlastima uvjereni da sa će ih samo otpremiti negdje na rad.²⁹³ O tome svjedoči i dr. Stjepan Steiner koji navodi kako premda su zatvorenici Zagrebačkog zbora i Zavrtnice od lipnja do rujna 1941. živjeli u strahu, bili su uvjereni da odlaze u radni logor, no kad se tijekom jeseni saznalo za logor Jasenovac počeli su shvaćati što se događa.²⁹⁴ Zeev Milo također je napomenuo kako su mnogi Židovi bili uvjereni da se javljaju za „radnu službu“ te da će se tako spasiti.²⁹⁵ O tome svjedoči i sjećanje Dragice Vajnberger. Naime, njezin je brat bio jedan od tih 165 uhićenih omladinaca. Prema njezinom sjećanju kada su ustaše došle po njega, on nije bio kod kuće, no kao i mnogi drugi otišao se sam prijaviti sasvim siguran da će ga poslati negdje na rad.²⁹⁶ Posebno je tragičan primjer obitelji Schwarz. Otac Oskar koji je bio u braku s nežidovkom sam je spakirao sina Aleksandra za odlazak „na rad u Koprivnicu“ i to riječima: „Ako idu drugi, ideš i ti.“²⁹⁷ Početkom srpnja ta je prva grupa uhićenih Židova iz Danice prebačena u logor Jadovno kraj Gospića. Svi osim deseterice tamo su ubijeni, uključujući brata Dragice Vajnberger i Aleksandra Schwarza.²⁹⁸ Tilla Durieux ovakav teror režima ironično je komentirala: „Izgleda da je za blagostanje naroda najvažnije bilo podizanje logora. Osnovani su odmah prvih dana i pod stručnim vodstvom Kvaternikovog sina. Prvi su, naravno, u njih dospjeli Židovi.“²⁹⁹

Sljedeći masovniji val uhićenja Židova uslijedio je krajem lipnja, a od početka srpnja započelo se i masovnim streljanjima, prvo takvo izvršeno je nad grupom deseterice zatvorenika iz Kerestince u Maksimiru.³⁰⁰ Vera Jurić početkom prosinca 1941. pokušala je nagovoriti sestre Rosenberger koje su ostale bez zaposlenja kao Židovke, da odu u partizane. Međutim, sestre nisu željele ostaviti svoju majku samu u Zagrebu, tom je prilikom Vera u dnevniku zapisala: „Kako je to strašno biti stavljen izvan zakona, a ne biti borben. Zima je, teško je dobrovoljno otići u

²⁹² Banjeglav, Dilica i Straniero, *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju*, 29.

²⁹³ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 249. – 251.

²⁹⁴ Ibid 495.

²⁹⁵ Zeev Milo“, *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas*, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/zeev-milo/> (posjet 29.6.2022)

²⁹⁶ „Dragica Vajnberger“, *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas*, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/dragica-vajnberger/> (29.6.2022)

²⁹⁷ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 493.

²⁹⁸ Ibid 251,

²⁹⁹ Durieux, „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“, 147.

³⁰⁰ Banjeglav, Dilica i Straniero, *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju*, 30.

nepoznato i ostaviti sve.“³⁰¹ Početkom siječnja 1942. u jednom je danu uhićeno i deportirano 1500 Židova.³⁰² Vera Jurić tog 8. siječnja 1942. došla je u stan obitelji Rosenberger, no stan je bio prazan, a kreveti raspoređeni, pa Jurić zaključuje da su ustaše obitelj odvele tijekom noći.³⁰³ Zeev Milo u svom svjedočanstvu navodi kako su mu do tada već djed, baka, dva ujaka te jedna ujna završili u logoru.³⁰⁴ Vera Winter, koja priznaje da je u početku rata bila vrlo neodlučna jer kao mlada djevojka nije bila svjesna što se sve oko nje događa, navodi kako je vrlo brzo odabrala stranu vidjevši progone Židova i postupke prilikom noćnih racija.³⁰⁵ Od proljeća 1942. Nijemci su počeli vršiti pritisak na ustaše da ubrzaju „rješavanje“ židovskog pitanja nakon čega su kolovozu 1942. i svibnju 1943. uslijedile dvije masovne deportacije Židova u Auschwitz.³⁰⁶ Na području NDH prije rata je živjelo otprilike 38 000 Židova, od toga je kraj rata dočekalo tek oko 9 000 njih. Što se tiče konkretno Zagreba, prema nekim procjenama grad je prije rata brojao oko 12 200 židovskih stanovnika, a od njih je rat preživjelo između 2000 i 3000 Židova.³⁰⁷ Zagrebački su se Židovi, kao i oni iz cijele NDH, u velikoj mjeri spašavali bijegom u talijansku zonu ili priključenjem NOP-u, a ovo potonje posebice dolazi do izražaja nakon kapitulacije Italije 1943. Procjenjuje se da se s cijelog područja NDH partizanima priključilo oko 4000 Židova, odnosno 10% predratnog broja Židova.³⁰⁸

Dok je položaj Židova i Roma u NDH definiran rasnim zakonima, mnogi su iz ustaškog državnog aparata držali da „srpski problem“ treba riješiti po principu „trećinu pobiti, trećinu iseliti, trećinu pokrstiti“. Premda ovo nikad nije konkretno zabilježeno u ustaškim dokumentima, evidentno je da su se vlasti NDH u svojim zločinima nad srpskim stanovništvom vodile upravo ovom koncepcijom.³⁰⁹ U tom je smislu koncem travnja donesen *Zakon o zabrani korištenja ćirilice*

³⁰¹ Jurić, „U okupiranom Zagrebu“, 74.

³⁰² Banjeglav, Dilica i Straniero, *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju*, 31.

³⁰³ Jurić, „U okupiranom Zagrebu“, 75.

³⁰⁴ Zeev Milo, „Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas“, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/zeev-milo/> (posjet 29.6.2022)

³⁰⁵ Vera Winter, „Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas“, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/vera-winter/> (posjet 28.6.2022)

³⁰⁶ Banjeglav, Dilica i Straniero, *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju*, 31. – 32. Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*,

³⁰⁷ Banjeglav, Dilica i Straniero, *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju*, 32. – 33; Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 636. – 639.

³⁰⁸ Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 21; 499. – 500; 516. – 520.

³⁰⁹ Ivo Goldstein, „Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine“, u *Med srednjo Evropo in Sredozemljem : Vojetov zbornik*, ur. Sašo Jerše (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006), 595.

na teritoriju NDH, a početkom svibnja *Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu* kojom se određenim kategorijama srpskog stanovništva u NDH omogućavalo pokatoličenje. Već idućeg mjeseca donesena je zakonska odredba o ukidanju svih konfesionalnih pučkih škola i zabavišta, a od sredine srpnja za srpsko-pravoslavnu vjeru trebao se koristiti termin grčko-istočna vjera.³¹⁰ Tim je odredbama postavljen zakonodavni okvir za provođenje fizičkog terora. Prva grupa Srba, onih dobrostojećih, uhićena je 20. travnja te je potom transportirana u logor Kerestinec, a potom potkraj lipnja u Gospić te na koncu u Jadovno. Nekoliko dana kasnije uslijedio je novi val uhićenja pod izgovorom da Srbi spremaju ustanak povodom Đurđevdana (6.svibanj). Dio uhapšenih odveden je u logor Danica, a dio je odvezen u grupu logora Gospić-Jadovno-Pag, a kasnije u Jasenovac i Staru Gradišku. Hapšenja su se nakon toga vršila uglavnom pojedinačno ili u manjim grupama, ali gotovo svakodnevno. Paralelno s hapšenjima i slanjem u logore započelo se i s masovnim likvidacijama Srba poput onog u Gudovcu kraj Bjelovara 28. travnja 1941. kada je ubijeno 196 srpskih muškaraca. U tom su periodu, točnije tijekom svibnja i lipnja, započela masovna pokrštavanja Srba u Zagrebu.³¹¹ Nadalje, na sastanku u njemačkom veleposlanstvu u Zagrebu 4. lipnja 1941. Siegfried Kasche, njemački opunomoćenik u Zagrebu te Slavko Kvaternik, kao predstavnik vlasti NDH sklopili su sporazum kojim su dogovorili da se u razdoblju od početka srpnja do konca listopada treba „provesti izmjena pučanstva“, točnije Slovenci iz Štajerske trebali su se premjestiti u NDH, a Srbi se iz NDH transportirati u Srbiju.³¹² Upravo je Zagreb, poslužio kao pokusni teren, za provođenje nekih mjera kojima se takva politika trebala ostvariti pa su tako Srbi u tri masovna vala hvatani po Zagrebu. U prvom valu je 5. i 6. srpnja transportirano je 261 osoba transportirana direktno u Srbiju, u drugom 11. srpnja 80 osoba. U trećem valu, 15. srpnja, 375 osoba prebačeno je iz Zagreba u logor Caprag, a od tamo ih je 343 deportirano u Srbiju.³¹³

O postupku ustaških vlasti spram Srba posvjedočili su brojni Zagrepčani. Afrić spominje kako su jednog dana za vrijeme izvanrednog sastanka radnog kolektiva u HNK prozvani svi pravoslavci koje su ustaše potom uhapsile. Iako su svi uskoro pušteni iz zatvora Afrić kaže da je cilj tog postupka bio usađivanje straha: „...igraju se s ljudima kao mačke s miševima, perverzno

³¹⁰ Filip Škiljan, „Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine“, *Stanovništvo*, 2 (2012): 2.

³¹¹ Banjeglav, Dilica i Straniero, *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju*, 25. – 27.

³¹² Goldstein, „Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine“, 596; Škiljan, „Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine“, 3.

³¹³ Goldstein, „Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine“, 599; Škiljan, „Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine“, 17.

su uživali u tome da se ljudi njih boje.“³¹⁴ U prijavi koju je po završetku Drugog svjetskog rata podnijela Anica Marhofer Centralnoj gradskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača navedeno je kako su trojica ustaša 29. studenog 1944. uhapsila njezinog šogora Šurlu Gjordja, Srbina i pravoslavca, te je obitelji ostalo nepoznato što se s njime kasnije dogodilo. Marhofer u prijavi navodi kako je iste večeri u Zagrebu uhapšeno i mnogo drugih preostalih pravoslavaca.³¹⁵ Raspoloženje stanovništva u gradu i NDH prema takvim postupcima ustaških vlasti kratko je opisao Glaise von Horstenau u izvješčaju 12. srpnja 1941. Prema njegovim zapažanjima masovni progoni Srba „kao i ponovna svakodnevna razularenost ustaša i stalno rastuća pravna nesigurnost, izazivaju kod stanovništva pojačane nemire.“³¹⁶ Afrićevi memoari također pokazuju da je revolt Zagrepčana spram nasilja nad Srbima iskazivan na razne načine. Naime, kada se gradom proćulo da je veoma poznati srpski glumac iz Kraljevine Jugoslavije Ljubiša Jovanović stigao u Zagreb te da će nastupiti u HNK, karte za predstavu *Braća Karamazov* ubrzo su rasprodane, a izlaskom Jovanovića na pozornicu cijelim se kazalištem „prolomio buran, spontan i frenetičan aplauz koji je trajao nekoliko minuta. Aplauz je svakako bio demonstrativan, ali odmeren, tako da se nije pretvorio u očitu demonstraciju.“³¹⁷

Slavica Kanić Detelić prisjeća se kako su joj tete koje su radile u tvornici Elka doživjele razne neugodnosti jer su se žalile zbog odvođenja srpskih kolega te to što istima konfisciraju imovinu. Kanić Detelić je osobno svjedočila odvoženju Srba i Židova, među kojima je bilo i žena i djece, te ističe kako ju je to sve jako pogađalo. Za sebe tvrdi da je bila pobožno dijete te joj je takvo ponašanje bilo neshvatljivo.³¹⁸ O raspoloženju u gradu povodom antižidovskih i antisrpskih mjera režima govori i demonstrativni istup omladine na maksimirskom stadionu 26. svibnja 1941. Prema Nikoli Kožulu tom je prilikom na obaveznim predvojničkim vježbama izdana naredba o odvajanju Srba i Židova od ostatka okupljenih srednjoškolaca, no za svojim srpskim i židovskim kolegama na drugu su stranu ubrzo krenuli skojevci koje su potom slijedili svi ostali.³¹⁹ Međutim, Branko Polić, kao Židov i tada mladi učenik sedmog razreda, u svom svjedočanstvu naglašava

³¹⁴ Afrić, *U danima odluka i dilema*, 78. – 79.

³¹⁵ HDA, fond 306, ZKRZ, kut 729, 189/45

³¹⁶ *Grada za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 1, dok. br. 60., 106. – 107.

³¹⁷ Afrić, *U danima odluka i dilema*, 192.

³¹⁸ „Slavica Kanić Detelić“, *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas*, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavica-kanic-detelic/> (posjet 28.6.2022)

³¹⁹ Nikola Kožul, „Podjela nije uspjela“, u *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983), 3. – 5.

kako mnogi zapravo nisu ni mogli čuti naredbe o odvajanju jer je ozvučenje bilo loše i svi su žamorili, pa je reakcija donekle bila i odraz spontanosti, komešanja te opće uznemirenosti s čime se slaže i Fedor Rajić, također sudionik tog događaja. Ipak Polić spominje kako je u jednom trenutku kolegama spomenuo da im ne želi stvarati probleme te da će otići na drugu stranu, na što mu je netko iz razreda rekao: „Ako ideš ti, onda idemo mi svi.“³²⁰

Osim provođenja sistemskog terora u gradu nad Srbima i Židovima, do Zagrepčana su dopirale informacije i o ustaškim zločinima s cijelog područja NDH, no kako Afrić napominje o tome se nije znalo mnogo te se „samo šaputalo po budžacima i među najpovjerljivijim prijateljima.“ Ustaški šofer Tomo, inače Afrićev prijatelj, tako je pričao o klanju ustaša u kojima je navodno osobno sudjelovao pod utjecajem alkohola izazvan time što su ga ustaše vrijeđale i omalovažavale.“³²¹ Kad je u veljači 1945. prijatelj Josipa Horvata rumunjski konzul Milan Milić pušten iz zatvora pričao je kako je teror sistemski organiziran, kako je odmah na početku NDH Pavelić „davao direktive kako će klati ljude, sam nacrtao plan noža za klanje.“³²² Nikola Rubčić, spominje kako je jednom prilikom posjetio ujaka, domobranskog oficira, Josipa Lisca u Ministarstvu domobranstva, te je tom prilikom njegov ujak čitao izvještaje o pokoljima u Bosni. Prema Rubčiću njegov je ujak usred čitanja tih izvještaja zaplakao te prokomentirao: „Pa to nisu Hrvati — to su zvijeri! Je li to Hrvatska, Nina, za koju smo se borili?“³²³ Nadbiskup Stepinac koncem srpnja 1941. zaprimio je pismo jedne Zagrepčanke koja izražava svoju duboku i iskrenu zgroženost progonima Srba i Židova: „...ali vjerujte da mi duša ne miruje otkad sam vidla i saznala za zvjerstva što čine naši kršteni ljudi sa Srbima i Židovima?“ Opisuje kako je nasilju sama svjedočila kod zagrebačkog Zbora, te scene opisuje kao „najbestidnije što može biti.“ Ova građanka nadbiskupa moli da barem pokuša kao „namjesnik Boga“ posredovati kod pape: „Mi smo kršćani, pa ne smijemo dozvoliti što se ovdje događa, ta to je naša narodna sramota.“³²⁴ Benedikta Zelić-Bučan, koja je i nakon rata ostala proustaški nastrojena, u svojim je sjećanjima komentirala kako su „nerazumna politika i represija protiv Srba i Židova, što prepuštanje dobrog dijela narodnog teritorija Talijanima, sasvim pogodovali komunističkoj propagandi u njezinim

³²⁰ Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945*, 112. – 113.

³²¹ Afrić, *U danim odluka i dilema*, 227. – 231.

³²² Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 202.

³²³ Rubčić, „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“, 91.

³²⁴ Karaula, ur., *Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca*, 418. – 419.

nastojanjima da podigne ustanak.“³²⁵ Matija Kovačić zamjećuje da su već polovicom 1942. „ustaški povratnici svojim često nerazumnim nastupima stvorili loše raspoloženje u narodu.“ Prema njemu za to je odgovoran Pavelić koji na takve, kako ih Kovačić eufemistički naziva „ekscese“, nije reagirao, niti „pokazivao inače njemu svojstvene odlučnosti jer bi morao kazniti i stanovite ljude koji su bili s njime u emigraciji.“³²⁶

U sklopu kampanje protiv komunista, komunizam se želio prikazati kao stran i hrvatskoj radničkoj klasi neprirodan pokret s velikosrpskim tendencijama. Međutim, sve do napada Trećeg Reicha na SSSR nije dolazilo do većih akcija protiv komunista zbog i dalje važećeg njemačko-sovjetskog pakta o nenapadanju, ali je odmah po pokretanju operacije Barbarossa organizirana masovna akcija hapšenja pripadnika KPJ na cijelom području NDH, a 22. lipnja označen je kao „čas konačnog obračuna“. Kako su komunisti u samom centru NDH uspijevali s izvršavanjem raznih diverzantskih i drugih akcija, ustaška je vlast krenula s kampanjom zastrašivanja stanovništva. Građani Zagreba gotovo su svakodnevno obavještavani putem novina, plakata i drugih sredstava o hapšenjima i likvidacijama komunista te drugih pripadnika NOP-a, no te su mjere ujedno inicirale razvoj i rast otpora u gradu.³²⁷ Vera Jurić u svom je dnevniku početkom studenog 1941. zapisala: „Svaki čas pojavljuju se oglasi o strijeljanju. Uvijek među ubijenima poznata imena.“³²⁸ Nikola Rubčić govori kako su plakati bili sablazan prizor te spominje kako je koncem lipnja na plakatu stajala presuda trojici mladića od dvadesetak godina koji su osuđeni na smrt jer su dijelili „komunističke letke.“³²⁹ Ta se akcija dijeljenja letaka CK KPJ dogodila 24. lipnja 1941. te je zapravo bila riječ o petorici mladića. Član Mjesnog komiteta SKOJ-a Stjepan Škrnjug, Ivan Šikić, Ivan Sutlarić i Vilim Gašparović streljani su tri dana kasnije, a Stjepanu Krznariću je kao maloljetniku smrtna kazna zamijenjena s dvadeset godina zavora.³³⁰ Lutvo Ahmetović, govori kako su omladinu koja je bila dio NOP-a, plakati i oglasi poticali na još žustriju aktivnost protiv režima: „Ni dnevni oglasi o strijeljanima, ni stravične slike obješenih nisu je mogle zaustaviti. To ju je još više učvršćivalo u uvjerenju da se protiv toga nasilja treba i vrijedi boriti.“³³¹

³²⁵ Zelić-Bučan, „Sjećanje na vrijeme uspostave i propasti Nezavisne Države Hrvatske“, 716.

³²⁶ Kovačić, *Od Radića do Pavelića*, 175. – 176.

³²⁷ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 225. – 229.

³²⁸ Jurić, „U okupiranom Zagrebu“, 73.

³²⁹ Rubčić, „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“, 84.

³³⁰ Držaić, „Dijalektika otpora: nepokoreni grad i grobnica komunista“, 27.

³³¹ Ahmetović, „Zagreb 1942“, 14.

Osim toga, vršene su česte racije i pretresi stanova, koje su od 1943. postale masovno provođene policijske akcije za koje su se ponekad blokirali dijelovi grada, a nakon čega bi uslijedili valovi hapšenja.³³² Matija Markulin prisjeća se kako su jednog dana na njihova vrata pokucale ustaše koje su došle izvršiti pretres. Pritom je došlo do komplikacija jer je u tom trenutku kod njih boravio ujak Zvonko koji nije bio prijavljen te je nedavno operirao oči pa su ustaški vojnici mogli posumnjati da skrivaju ranjenog ilegalca. Međutim, nakon poduzetog objašnjavanja sve je ipak prošlo bez posljedica.³³³ Prema Jozefini Žihi po ulicama i kavanama racije su vršene stalno, a sjeća se kako je policija i usred dana znala opkoliti Trg bana Josipa Jelačića te pokupiti sve muškarce: „Tak su ih regrutirali i tak su mnogi završili u nekoj legiji na fronti. Danas ste šetali po Trgu, a sutra ste putovali na rusku frontu. Život je bil jeftin.“³³⁴ Slava Ogrizović također svjedoči o čestim racijama na Jelačićevu trgu, a jednom su se prilikom tamo za vrijeme racije skoro ona i suprug našli opkoljeni.³³⁵ Afrić govori kako su racije postale dio svakodnevice te da su ustaše „opkoljavale čitave kvartove i na sve strane hvatale svoje žrtve, sejući svuda strah i teror. Nitko više nije, sem samih ustaša mogao da bude bezbedan za svoju egzistenciju.“³³⁶

Neposredno nakon eksplozije u Glavnoj pošti, Ferdo Udier svjedoči kako je u toku noći blokirana cijela Trešnjevka te kako su ustaše i policija vršile pretres kuća i stanova u potrazi za službenicima iz Pošte koji su podmetnuli eksplozive.³³⁷ Na dan 17. srpnja 1942. Krleža je napisao: „Noć je bila nemirana i uzbudljiva, prolazila su kola, kamioni, žamor po kućama, racija.“ Skoro godinu dana kasnije, početkom svibnja 1943., Krleža se probudio nakon još jedne nemirne noći jer su Deiselovi kamioni cijelu noć „prevozili mrtvace.“³³⁸ Krajem veljače 1943. Povjerenstvo CK KPH u izvještaju Štabu Druge operativne zone navodi kako teror u gradu postaje sve intenzivniji: „Pitate o prilikama ovdje. One su vrlo teške. Teror iz dana u dan postaje gori. Hapšenja su svakodnevna i masovna. Racije također. Čitavi blokovi ulica bivaju posjednuti od policije, legitimise se i hapsi i to po danu, a vrše se često i noćne blokade. Imamo obavještenja da će vršiti blokadu po uzoru na Sofiju tj. blokirati cijeli grad. Nekidan su u 11h do podne upali u tramvaj na

³³² Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945*, 69. – 70.

³³³ Matija Markulin, „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“, *Matica hrvatska* <https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022)

³³⁴ Angelis, *Život Jozefine Žiha Marchesi*, 201.

³³⁵ Ogrizović, *Zagreb se bori*, 20; 93- 95.

³³⁶ Afrić, *U danima odluka i dilema*, 75.

³³⁷ Ferdo Udier, „Ilegalci u uniformama željezničara“, u *Zbornik sjećanja u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983), 137.

³³⁸ Krleža, *Dnevnik: 1933. – 1942.*, sv. 3., 124; Krleža, *Dnevnik: 1943*, sv. 4., 231.

Ilici i pretresli svima tašne i pakete. Ukoliko više gube utoliko će biti gori teror.“³³⁹ Početkom ožujka 1944. u izvješčaju Mjesnoga komiteta KPH Zagreb Povjerenstvu CK KPH za sjevernu Hrvatsku spominje se kako je ustaški režim u veljači promijenio metodu izvođenja racija i pretresa u odnosu na siječanj. Naime, prethodno su ustaše blokirale cijeli Zagreb kako bi se vršile premetačine i identifikacije kuća i građana, a sada se vrše pregledi pojedinih kuća i blokova u raznim dijelovima grada. Prema izvješčaju „ta promjena učinjena je zato što se s jedne strane teško uspostavlja aparat za blokadu čitavog Zagreba, a januarska blokada nije dala nikakvih rezultata, a s druge strane učinila je blokada čitavog grada vrlo nepovoljan utisak na građanstvo.“³⁴⁰

Hapšenja te odvođenja nesrpskih i nežidovskih građana također su bila svakodnevna pojava u gradu pa su ostali Zagrepčani teror i ratno stanje počeli sve intenzivnije osjećati upravo na vlastitoj koži. Ivan Božičević opisuje kako su hapšenja i progoni Židova, Srba, antifašista i komunista započela ubrzo nakon osnivanja NDH. Prema njemu u Zagrebu se masovno ubijalo, hapsilo i mučilo te su pritom često stradali i ljudi koji nisu imali nikakve veze s KPJ pa su građani reagirali s gađenjem i bojazni: „Ljudi su ubijani i bez sudskih presuda. Građani su se gnušali ustaške svireposti i zločina, ali je vladao i strah.“³⁴¹ Lutvo Ahmetović situaciju u gradu opisuje još gore: „Gradom je vladala strava. Ustaše su hvatale ljude po ulicama i naočigled građana zlostavljali ih i prije nego što bi ih dovodili u zatvore, ubijali su svakog tko se nije odmah na poziv zaustavljao, svakog tko im se činio sumnjiv i tko je bježao.“ Ahmetović navodi da su ljudi hapšeni, odvoženi u logore i ubijani radi primanja nekog u stan bez prijave policiji, boravak na ulici nakon redarstvenog sata, slušanje partizanskih ili stranih radio stranica, sumnje za simpatije i suradnju s NOP-om itd.³⁴²

Da u ovim opisima nije riječ o pukom pretjerivanju pokazuju i mnogi drugi primjeri te svjedočanstva o teror u gradu. Sredinom kolovoza započela su masovna hapšenja radnika ZET-a gdje je partijska i sindikalna organizacija komunista bila dosta jaka. Prva grupa radnika uhapšena je 16. kolovoza te je većina tih uhapšenika nakon teškog ispitivanja, popraćenog fizičkim maltretiranjem, iz zatvora u Savskoj ulici prebačena u tek formirani jasenovački logor Krapje. Otprilike deset dana nakon hapšenja te prve grupe, na sjednici Ravnateljstva ZET-a donesena je

³³⁹ *Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 4, dok. br. 98., 309.

³⁴⁰ *Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 8, dok. br. 133., 808.

³⁴¹ Božičević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, 81; 87.

³⁴² Ahmetović, „Najšira podrška građana“, 111.

odluka o privremenom umirovljenju svih uhapšenih radnika. Pred sam kraj rata, 30. travnja 1945., to je isto Ravnateljstvo pozvalo bivše radnike da se ponovno jave na svoja stara radna mjesta. Takva je odluka u najmanju ruku bila posve apsurdna jer je veći dio tih uhapšenih i „umirovljenih“ radnika do tada već ubijen u nekom od jasenovačkih logora.³⁴³ Krajem listopada 1943. ustaške su vlasti izvršile masovno hapšenje željezničarskih radnika koji su u velikoj mjeri surađivali s NOP-om, pa je tako uhićeno čak njih 300, a pritom su izvršene i premetačine po raznim skrovištima u centru gradu te zaplijenjene velike količine oružja.³⁴⁴

Kljaković također ističe kako je ustaški teror iz dana u dan jačao: „Ti fanatici, koji su postali gospodari naših života, izgubili su bili svaki kriterij, pravni i moralni, i provodili jednu strahovladu nad pučanstvom. Tamnice su bile pune i logori puni uhićenika. Na ulicama su ljude hapsili, noću su ljude kreveta izvlačili i u zatvore odvodili. Nitko nije znao zašto ni zbog čega je bio lišen slobode, često i života.“³⁴⁵ U studenom 1941. uhićen je i sam Kljaković. U isto su vrijeme ustaške vlasti uhapsile poznatog kipara, slikara i književnika Ivana Meštrovića. Obojica su potom završila u zloglasnom zatvoru u Savskoj ulici. Premda je Kljaković, jednako kao i Meštrović, pušten već početkom 1942., u svojim je memoarima opisao nehumane uvjete iz zatočeništva. Ćelije su bile prljave, trule i vlažne, a spavalo se na malo slame. Međutim, od materijalnih su uvjeta bili gori postupci ustaških vlasti: „Taj sadizam, ta bestijalnost, koja je vladala u zatvoru, bila je prenesena k nama od nacifašističkih stručnjaka i primijenjena dosta stručno na nas zatvorenike. U hodniku ispred moje ćelije i drugih ćelija, koje su bile na tom hodniku, stražari su noću dražili nekoga psa, koga su zvali Marijola. Pas je lajao, režao, skičao cijelu noć. Svako malo vremena zapalili bi stražari svjetlo u ćeliji i kroz rupicu na vratima zurili u nas. Svako malo vremena škljocali su zapiračem puške pred vratima ćelije. Iz ćelija podruma često se je čulo zapomaganje. Skoro svake večeri prozivali su na našem hodniku ljude, koji su bili određeni za strijeljanje ili za logore. To je bilo najgore, jer nikada niste bili sigurni, da neće i vaše ime biti prozvano.“³⁴⁶

³⁴³ Đorđe Mihovilović, *Zagrebački tramvajci u koncentracijskom logoru Jasenovac* (Jasenovac: Spomen područje Jasenovac, 2014), 12. – 14.

³⁴⁴ *Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 6, dok. br. 195., 628.

³⁴⁵ Kljaković, *U suvremenom kaosu*, 178.

³⁴⁶ Ibid 184. – 185; 303.

Sličan sadizam ustaških stražara opisuje i Ivo Sejnović koji se nalazio u grupi zatvorenika koja je 17. studenog 1941. iz logora Danica prebačena u Zagreb, u zatvor u Zvonimirovoj ulici. Po dolasku u taj zatvor njegova je grupa morala cijelu noć stajati okrenuta prema zidu. U toj istoj prostoriji nalazili su se „već pripremljeni krampovi, lopate i drugi alati za kopanje zemlje, svi smo očekivali da ćemo te noći biti streljani, a prije toga sami sebi iskopati raku...” Međutim, Sejnovićeva grupa te noći nije streljana. Ujutro je u njihovu ćeliju uletio jedan ustaški podoficir nakon čega su se stražari povukli. Ustaški je podoficir potom počeo fizički zlostavljati i maltretirati Franu Kapova koji se od bolova onesvijestio. Ustaša se potom pripremao da ga umjesto lopatom nastavi dalje udarati krampom, ali se prema Sejnoviću, u tom trenutku, jedan od zatvorenika Ivan Sirišević pobunio: „Stoj. Ako si dobio naređenje, da nas na ovakav način likvidiraš, mi to nećemo dozvoliti...Mi smo predratni radnički borci i ne plašimo se smrti, ako nastaviš ja ću te lično zadaviti.“ Ustaški je podoficir potom otišao. Nakon te mučke scene dvojica zatvorenika u Sejnovićevoj ćeliji, od kojih je jedan bio zagrebački student Josip Raukar, pokušala su samoubojstvo. Pripadnici Sejnovićeve grupe na isti su način mučeni u tom zatvoru sve do 23. prosinca 1941. kada su prebačeni u Jasenovac u kojem ih je većina skončala.³⁴⁷ Josip Horvat je krajem listopada 1944., nakon što su ustaše uhapsile njegova prijatelja rumunjskog konzula Milana Milića, konstatirao: „Čovjeka odvedu, kuda, kamo zbog čega – nemaš prava ni pitati.“ Nekoliko dana kasnije Horvat je u šetnji pored HNK zamijetio kako se grade streljački jarci te kako je to „slika koja uzbuđuje i nerve i maštu,“ pa potom iskazuje strah od mogućih skorih uličnih borbi.³⁴⁸

Režim NDH-a vrlo je brzo u borbi protiv NOP-a započeo s provođenjem odmazdi pa je povodom ubojstva ustaškog agenta Ljudevita Tiljka streljano 10 komunista, među kojima su bili i mnogi istaknuti intelektualci poput Božidara Adžije, Ognjena Price i Otokara Krešovanija.³⁴⁹ Nakon prepada na Ustašku sveučilišnu vojnicu kod Botaničkog vrta režim je „kao intelektualne začetnike zločina“ donio odluku o likvidaciji 185 Židova i komunista, a nakon eksplozija u Glavnoj pošti, ustaške su vlasti, krajem rujna u znak odmazde, ubile 50 Židova i komunista.³⁵⁰ Politiku odmazdi režim je ozakonio početkom listopada 1941. kada je donošena *Zakonska odredba o postupku kod komunističkih napadaja, kad se počinitelj ne pronađe* prema kojoj je određeno „za

³⁴⁷ Đorđe Mihovilović, *Ćelija smrti* (Jasenovac: Spomen područje Jasenovac, 2013), 23. – 24.

³⁴⁸ Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 161., 165.

³⁴⁹ Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 229.

³⁵⁰ Goldstein, *Zagreb 1941. – 1945.*, 118; Banjeglav, Dilica i Straniero, *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju*, 74.

svakog poginulog streljanje deset osoba iz reda redarstveno ustanovljenih redova komunista.“³⁵¹ Koncem listopada 1943. donesena je *Zakonska odredba o zaštitnim mjerama zbog napadaja i čina sabotaže proti javnom redu i sigurnosti* kojom se naređuje da se tzv. zaštitne mjere oduzimanja imovine, slanja u logore, te streljanja i vješanja provode nad osobama za „koje je utvrđeno, da su napadaje ili činove sabotaža, pomagale kao i na one osobe, za koje je redarstveno utvrđeno, da su djelatni komunisti ili odmetnici.“ U članku 5. naznačeno je kako se te zaštitne mjere mogu provoditi i nad članovima obitelji suradnika NOP-a „ukoliko je utvrđeno, da im je bilo poznato odnosno da im je moralo biti poznato“ djelovanje njihovih bližnjih.³⁵²

U prosincu 1943. kao osvetu za napad na skladište u Sopnici trebalo je biti obješeno 18 antifašista, no kako su dva uspjela pobjeći, u zagrebačkoj je Dubravi obješeno njih 16 među kojima i poznati intelektualac Bogdan Ogrizović.³⁵³ Koncem lipnja 1944. zbog intenzivne djelatnosti NOP-a na području Pušče Bistre streljano je 20 antifašista, a 13 ih je streljano sredinom studenog 1944. povodom partizanskog miniranja pruga između željezničkih postaja Velika Gorica-Odra te Buzin-Sv. Klara.³⁵⁴ Početkom siječnja 1945. kao odmazdu za prepad „na jednog višeg časnika savezničke vojske i jednog višeg hrvatskog časnika“ ustaške su vlasti streljale 50 ljudi iz redova ustanovljenih „odmetnika i komunista.“³⁵⁵ Izvršenjem kolektivnih kazni prijetilo se i članovima obitelji pa Zlatko Rendulić navodi kako mu je rečeno kad je završio u kućnom pritvoru u Jaski, da će mu roditelje odvesti u logor ako pokuša pobjeći.³⁵⁶ Ivana Starčević smatra da je njezin suprug u listopadu 1944. vjerojatno uhapšen jer su se ona i dvojica sinova nalazila u partizanima.³⁵⁷

Međutim, kolektivne odmazde nisu postigle efekt kakav su ustaške vlasti priželjkivale, a o tome govori i Glaise von Horstenau. On je u jesen 1943. primijetio kako unatoč tome što su u okolici Zagreba „značajnije željezničke pruge granirane obješenim ljudima“ sabotaže na željeznici ne prestaju, već se akcije čak intenziviraju.³⁵⁸ Josip Horvat 28. ožujka 1944. u svom je dnevniku zapisao kako je u novinama pročitao o izvršenju odmazde za neke događaje u sisačkom kotaru nad

³⁵¹ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 268.

³⁵² A. Mataić, ur., „Zakonska odredba od 30. listopada 1943. Broj CCXXIII-2728-D.V.-1943 o zaštitnim zbog napadaja i čina sabotaže proti javnom redu i sigurnosti“, *Nezavisna Država Hrvatska: Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd.*, knj. XXXIX (Zagreb: St. Kugli, 1942), 98. – 102.

³⁵³ Banjeglav, Dilica i Straniero, *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju*, 68.

³⁵⁴ HDA, fond 306, kut 729, 547/15; HDA, fond 306, kut 729, 547/28

³⁵⁵ HDA, fond 306, kut 729, 547/2

³⁵⁶ Angelis, „Zlatko Rendulić“, 203.

³⁵⁷ HDA, fond 306, kut 729, 543/1

³⁵⁸ Glaise von Horstenau, *Zapisi iz NDH*, 309.

21 osobom, a među njima i jedne poznanice. Horvat se nad time sablažnjava te kaže: „Za nas ljude odgojene, odnosno formirane pod francijozefinskim režimom, još ima neku vrijednost etika »očenaša sa svojim otpusti nam duge naše kao što i mi otpuštamo dužnikom našim.«“³⁵⁹ Kljaković potvrđuje kako su zbog primjene neselektivnih kazni nad širim stanovništvom „partizani dobivali narod u šumu.“³⁶⁰ Slavica Kanić Detelić tvrdi da ona tada nije razumjela pojmove fašizam i antifašizam već da je u partizane otišla kako bi se borila upravo protiv toga što se dešavalo, progona i nasilja režima, kao što su to prema njenom mišljenju napravili i mnogi drugi.³⁶¹ Ipak intenzivan teror te izvršavanje kolektivnih kazni nad članovima obitelji pripadnika i suradnika NOP-a kod mnogih je građana Zagreba izazivalo veliku moralnu dvojbu i strah. Božičević napominje kako su se samo davanjem stanova ilegalcima za spavanje u opasnost dovodile čitave obitelji, a Afrić kaže da je upravo strah za sigurnost obitelji bio ključan faktor nedoumice prilikom donošenja odluke o odlasku u partizane kod mnogih njegovih kolega i suradnika.³⁶² Josip Manolić komentirao je situaciju na Sveučilištu tijekom 1942. sljedećim riječima: „Općenito gledajući na situaciju na Univerzitetu raspoloženje je uglavnom antifašističko, ali našoj organizaciji nije uspjelo da obuhvati studentske mase. To je uglavnom razlog što su ustaše u znatnoj mjeri uspjeli terorom da zaplaše studente, tako da je otežan kontakt s njima, osim toga ti antifašistički elementi nalaze se pod utjecajem londonskog radija, koji među omladinom unosi izvjestan optimizam svojim stalnim pozivima da si čuvaju glave i čekaju neki odlučan čas...”³⁶³

³⁵⁹ Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 84.

³⁶⁰ Kljaković, *U suvremenom kaosu*, 179.

³⁶¹ „Slavica Kanić Detelić“, *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas*, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavica-kanic-detelic/> (posjet 28.6.2022)

³⁶² Božičević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, 90; Afrić, *U danima odluka i dilema*, 163.

³⁶³ Josip Manolić, „Rad organizacije SKOJ-a“, u *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 3., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), 245.

7. RATNA SVAKODNEVICA: KOLABORACIJA I OTPOR

U prvim danima NDH mnogi su se priključili ili surađivali s ustašama zbog različitih razloga i motiva, neki su to učinili iz oportunizma te mogućnosti materijalnih i društvenih dobitaka.³⁶⁴ Zeev Milo prisjeća se kako su prijatelji koji su s njegovom obitelji trebali bježati u Italiju naletjeli na nekog prevaranta koji im je obećao nabaviti propusnice za veliku sumu novaca. Međutim, propusnice koje je donio bile su izuzetno loše kvalitete pa ih ti obiteljski prijatelji nisu željeli uzeti jer bi s njima zasigurno bili uhvaćeni. Iz osвете taj ih je prevarant prijavio ustašama pa su ih iste večeri agenti odveli.³⁶⁵ Nikola Rubčić je za predratnog poznanika i ljevičara Pive Milinkovića rekao da je “preko noći postao ustaša“, a slično opisuje i slučaj Marka Ožanića. Ožanić je za vrijeme Kraljevine Jugoslavije surađivao s komunistima, potom je završio u zatvoru nakon čega je emigrirao. S ustašama se vratio u travnju te je od bivšeg konobara postao direktor kolodvorske restauracije.³⁶⁶ Jednom je prilikom Rubčić sreo i poznanika majora Giričeka kojem je vlast ponudila mjesto nadsatnika u jednoj od oficirskih škola. Giriček je posao prihvatio jer mu je bilo važno da radi u struci te da se može brinuti o supruzi pa je prokomentirao: „Šta ćeš takva su vremena.“ Rubčić navodi da se na Giričeku pritom iščitavalo istovremeno razočaranje i olakšanje zbog pronalaska „sigurne luke.“³⁶⁷

Afrić navodi kako su glumci uglavnom iskazivali nezainteresiranost za ustaške promjene u kazališnom repertoaru te da su jednostavno željeli zaraditi plaću, no ističe da čak i oni koji su naizgled bili bliski ustaškom režimu „u duši su ipak osuđivali taj divljački primitivizam. Drahijalna snaga fašističkog terora načinila je od ljudi prave licemere. Hipokrizija je, slično životinjskoj mimikriji postala jedino oružje smaooodbrane.“³⁶⁸ U skladu s takvim opisom Afrić se u svojim memoarima prisjeća kako je jednom prilikom pozvan kod intendanta kazališta Dušana Žanka s kojim je bio u dobrim odnosima. Žanko mu je tada navodno pokazao preko 300 pisama u kojima su ga prijatelji, kolege i poznanici prijavili i denuncirali za svakojake prijestupe i izjave protiv režima.³⁶⁹ Jednog dana Afrić je tako sreo i dugogodišnjeg poznanika koji je sada bio u uniformi ustaškog časnika. Afrić mu je iznenađeno rekao kako nikad nije mislio da je on ustaša, a poznanik

³⁶⁴ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 226.

³⁶⁵ Zeev Milo“, *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas*, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/zeev-milo/> (posjet 29.6.2022)

³⁶⁶ Rubčić, „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“, 88, 92.

³⁶⁷ Ibid 85.

³⁶⁸ Afrić, *U danima odluka i dilema*, 117. – 118., 151

³⁶⁹ Ibid 151., 158.

mu je odgovorio da on ustaša nije ni sada, već da je samo „dobar plivač.“ Taj će poznanik kasnije preko Afrića osigurati propusnicu srpskom glumcu Ljubiši Jovanoviću za odlazak u Split.³⁷⁰ S druge strane, Vladimir Velebit objašnjava kako je kao advokat položio prisegu vjernosti novoj vlasti jer je morao od nečeg živjeti pa je nastavio raditi u svojoj kancelariji do odlaska u partizane 1942.³⁷¹ Prema definiciji „suputnika režim“ iz Direktive br. 38. savezničke Kontrolne komisije upravo bi se veći dio prethodno opisanih primjera mogao uklopiti u tu kategoriju. „Suputnik režima“ tako je svatko tko je u svojoj suštini bio nominalni sudionik, odnosno svi oni koji „nisu ništa više osim plaćali članarinu, sudjelovali na sastancima na kojima je prisustvovanje bilo obavezno ili izvršavali nevažne ili čisto rutinske dužnosti koje su bile upućene svim članovima“ te svatko tko je bio pripadnik neprijateljskih oružanih snaga i samim time ugrožavao vojne savezničke ciljeve.³⁷²

Neke političke akcije pojedinca u ratnom Zagrebu često su bile produktom osobnih i nepolitičkih motiva i ponašanja. Žena ilegalca Milčeka koji je radio za NOP prevozeći ljude u partizane prokazala je nasred Draškovićeve ulice Šteficu Barić kao komunisticu jer je bila ljuta i očajna što joj je suprug poginuo u okršaju s ustašama.³⁷³ Jakobina Sever u prijavi koju je podnijela Centralnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača opisuje kako je njezin sin Albert uhapšen koncem siječnja 1945. za što ona drži odgovornom njegovu ženu Ljubicu. Naime, Ljubica je prema Jakobininim navodima sačuvala Albertovo pismo iz partizana koje završava riječima „Smrt fašizmu, sloboda narodu“ koje je kasnije završilo kod njezinog ljubavnika ustaškog legionara Pere Pettea. Nedugo potom, Ljubica je pisala svom mužu da dođe u Zagreb jer bi i ona htjela s njim poći u partizane. Tri dana po dolasku u Zagreb Albert je uhićen zajedno sa ženom, no on je ubrzo ubijen, a Ljubica je puštena iz zatvora u kojem je prema Albertovoj majci uživala razne privilegije posredovanjem svog ljubavnika.³⁷⁴ U srpnju 1941. Nikola Rubčić sreo je svog poznanika, bivšeg jugoslavenskog avijatičara koji se sada javio za odlazak na Istočni front. Nikola ga je od toga pokušao odgovoriti, ali mu je poznanik odgovorio: „Avijatičar, to je moj poziv. Moj život bez avijacije ja ne mogu zamisliti. Ako idem na Istočni front, onda to ne činim ni

³⁷⁰ Afrić, *U danima odluka i dilema*, 77. – 78., 187.

³⁷¹ Aris Angelis, „Vladimir Velebit“, u *Ljudi XX. stoljeća* (Zagreb: Disput, 2011), 137.

³⁷² „Volume 8. Occupation and the Emergence of Two States, 1945-1961: Control Council Directive No. 38 (October 12, 1946)“, *German History in Documents and Images*. 6.

³⁷³ Ogrizović, *Zagreb se bori*, 34.

³⁷⁴ HDA, fond 306, kut. 729, 547/74

iz kakvih ideoloških razloga. Meni je, u stvari, svejedno za koga se borim.“ Rubčić mu je spočitnuo taj avanturizam te mu je savjetovao da se pridruži drugoj strani kad mu se ukaže prilika.³⁷⁵

Na ponašanje građana u tom su periodu znatno utjecali obiteljski i rodbinski odnosi. Primjerice kada su ustaški agenti provalili u stan Nikole Rubčića on se sklonio u stan bratića željezničara Ivana Hećimovića. Hećimović je pomogao Rubčiću da se ukrca na vlak na Glavnom kolodvoru za Liku jer je njegov boravak u Zagrebu postao nepodnošljiv. Nakon njegova odlaska, Hećimovića je posjetio ustaški agent Mato Boljkovac daljnji rođak njegove pokojne žene Lucije te da ga je pitao za Rubčića. Hećimović mu je odgovorio da je po njegovu saznanju u Zagrebu, no Boljkovac mu je odgovorio kako ga je sinoć vidio u vlaku: „Jest vražju mater u Zagrebu. Otputovao je u Liku!“ Boljkovac mu je iskreno kazao kako se dugo borio da li da to prijavi policiji, no na koncu je odustao. Rubčić naglašava da bi se nešto ovakvo u svakom drugom slučaju prijavilo.³⁷⁶ Ivan Očak prisjeća se kako je njegov drug ilegalac Janko Gredelj stalno boravio kod njih u stanu te kako je dom njegove obitelji postalo Gredeljevo utočište. Očak ističe kako je cijela obitelj znala da je Gredelj ilegalac te ga nikad nisu ispitivali o zadacima niti je kome palo na pamet da ga prijavi. Sa svim članovima obitelji Gredelj je imao veoma prisan odnos, a Očakov mu je otac čak popravljao neke stare pištolje.³⁷⁷ Siniša Marčić koji je prethodno u svom svjedočanstvu napomenuo kako on osobno nije osjetio represiju te da nije bio svjestan što se događa rekao je da je vidjevši majku kako radi za NOP i on osjetio potrebu da nekako pomaže. Nadalje, kad je Marčić uhapšen njegova ga je teta koja je radila s partizanima uspjela izvući iz zatvora preko čovjeka kojeg je poznavala u MUP-u. Njegovi roditelji su nažalost ipak završili u Staroj Gradiški.³⁷⁸ Zlatka Rendulića iz zatvora u Savskoj ulici izvukao je njegov ujak koji je po zanimanju bio ginekolog, a u Zagrebu je liječio ljubavnice nekih ustaša i talijanskog generala, no napominje da je od presudne važnosti u tom trenutku bila činjenica da ustaše protiv njega nisu imale značajnijeg dokaznog materijala.³⁷⁹

³⁷⁵ Rubčić, „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“, 85

³⁷⁶ Ibid 96. – 97.

³⁷⁷ Ivan Očak, „Moj rad u Željezničarskoj radionici“, u *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983), 162. -163.

³⁷⁸ „Siniša Marčić“, *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas*, <http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/sinisa-maricic/> (posjet 29.6.2022)

³⁷⁹ Angelis, „Zlatko Rendulić“, 204.

Dok su neki surađivali neki su se zbog konformizma, straha i očaja potpuno povukli u sebe držeći se maksime „ništa ne znam, ništa ne vidim.“³⁸⁰ Dragutin Zajc, upravitelj zatvora u Savskoj ulici, na Rubčićevu zamolbu da mu omogući razgovor sa ženom koja je tamo zatvorena, odgovorio je da to ne može učiniti jer je on ovdje samo figura pa bi mogao stradati. Kazao je kako je on ostao radićevac te da ne odobrava postupke ustaša.³⁸¹ Jednom je prilikom Afrić razgovarao s nekim intelektualcem inače liberalnih gledišta koji mu je rekao: „Ne istrčavaj pred rudu. Ishod rata odlučit će se na bojnopolju. Vjerujem da će vojska saveznika izneti pobjedu. Mi možemo samo da čekamo. Ne reskiraj uzalud svoju glavu. Ako samo pisneš nešto, otići će ti glava kao da je nikada nije ni bilo. Zašto da im daš takvu satisfakciju. Čemu?" Rezignaciju duha i ratnu melankoliju koja je zasigurno vladala među mnogim građanima Zagreba možda su najbolje predložili Miroslav Krleža i Josip Horvat. U srpnju 1942. Krleža je opisao beznade trenutka i neizvjesnost situacije: „Dosađujem se slušajući uvijek jednu te istu emisiju (BBC), svjestan kako ove riječi iz čarobnog ormarića nisu drugo nego retorično samoobmanjivanje, kako laju i kako će lajati još godinama u tutanj, a mi ćemo se prije nego što padne zavjesa ipak izdimiti. Zašto je čovjeku toliko stalo da mu ne probiju nekoliko mjehurića od kojih je sastavljen?“³⁸² Dvije godine kasnije, na Staru godinu 1944., no u sličnom defetističkom tonu Horvat je u dnevnik zapisao: „Pokušao pisati, ali ne ide. Neko meditativno raspoloženje, sumorno pred maglom neizvjesnosti buduće godine. Hoćemo li joj uopće doživjeti konac? Buljimo preda se, iščekujemo, a znamo da nećemo, da ne možemo dočekati ništa nabolje. Sati prolaze sporo, a godine strelovito brzo.“³⁸³ Lujza Wagner u jesen 1944. u pismu upućenom svom suprugu Špiri Janoviću navodi: „Javili su mi da dr. Ankica sumnja da poduzimam neke akcije! To nije istina! Uopće nemam veze ni sa kim jer, od kada sam u Zagrebu, isključivo živim da prođem rat i sačuvam tebi obitelj. Ne znam kako će to završiti, ali morat ću učiniti neki protuudar. Ne želim imati neugodnosti ni zbog čega.“³⁸⁴

Nekad su upravo takvi građani koji su samo pokušali dočekati kraj rata bez da išta čuju ili vide uvelike pomagali NOP-u pa Ivan Božičević napominje: „Zar je moguće da mnogi građani nisu vidali ilegalce kad su ulazili u nečiji stan, pred policijski sat, da nisu sretali na ulicama poznate im komuniste za kojima policija traga. Vidjeli su oni mnogo toga što bi dobro došlo Nijemcima i

³⁸⁰ Goldstein, *Hrvatska 1918. – 2008.*, 225.

³⁸¹ Rubčić, „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“, 95.

³⁸² Krleža, *Dnevnik: 1933. – 1942.*, sv. 3., 81.

³⁸³ Horvat, *Preživjeti u Zagrebu*, 184.

³⁸⁴ Janović-Wagner, *Lujzin dnevnik*, 129.

ustašama da im se prišapne, ali su se pravili da ne vide, a to je već bila velika pomoć NOP-u, u koji će se već sutra mnogi od njih i aktivno uključiti.“³⁸⁵ Očak navodi kako je u stan njegove obitelji često znala navratiti susjeda Štefica Labudić, inače veoma pobožna žena. Labudić je s vremenom shvatila da je Gredelj ilegalac te je znala dovoljno da ugrozi cijelu obitelj, no Labudić nikad nije nikome išta spomenula te je čak jednom prilikom Gredelju komentirala: „Ne bojte me se, gospon Janko. Meni bog ne bi oprostio ako bih ja o vama nekom nešto rekla.“³⁸⁶ Dušan Čalić ističe kako se s nekoliko drugova jedne večeri sklonio kod jedne udovice u Trnju koja ih je inače vrlo rado dočekivala, no u tom je trenutku bio kod nje jedan Mačekov zaštitar. Međutim, Čalić ističe kako je znao da ih taj zaštitar neće prijaviti premda nije bio sklon komunistima, a to pripisuje radničkoj solidarnosti.³⁸⁷ Franjo Culjak navodi kako se jednom prilikom zapričao u mliječnom bifeu u Kačićevoj ulici pritom zaboravivši na uvođenje policijskog sata. Culjak je molio gazdaricu bifea za dopuštenje da tamo prenoći, no ona se u početku tome protivila bojeći se odmazde policije, međutim na koncu je popustila.³⁸⁸ Andrej Lušičić prisjeća se kako su u travnju 1942. dva ustaška agenta došla izvršiti premetačinu stana u kojem su osim Lušičića u tom trenutku stanovale njegova majka i jedna ilegalka koju su zvali Picek Rojžica. Kako se u stanu skupljala Narodna pomoć za NOP smočnica je bila prepuna sanitetskom materijala, hrane i cigareta. Kada je jedan od ustaša za kojeg Lušičić smatra da je bio simpatizer NOP-a vidio sve te stvari u smočnici prihvatio je traljavo sročeno objašnjenje kako je riječ o švercu jer su vremena teška te se potom osmjehnuo i brzo zatvorio vrata smočnice da drugi agent ne vidi isto što i on.³⁸⁹ Ne prijaviti sumnjivo djelo, u okolnostima ratnog Zagreba bilo je, kao što ovi primjeri pokazuju, svojevrsan čin otpora mnogobrojnih građana.

Simpatije i pomoć spram pokreta otpora građani su iskazivali na brojne druge načine. Velebit navodi kako ga je njegov stanodavac upozorio da mu ustaše pripremaju stupicu u stanu.³⁹⁰ Slava Ogrizović opisuje kako se jednom prilikom kada su ustaše počele hapsiti na Trgu bana Josipa Jelačića ona sakrila u neku kuću kod Gundulićeve ulice. Na drugom katu odlučila je riskirati i

³⁸⁵ Božičević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, 93.

³⁸⁶ Očak, „Moj rad u Željezničarskoj radionici“, 163.

³⁸⁷ Čalić, „Do viđenja grade“, 71. – 72.

³⁸⁸ Franjo Culjak, „Partijska organizacija željezničara“, u *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982), 156.

³⁸⁹ Andrej Lušičić, „Picek Rojžica“, u *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941-1945. zbornik povijesnih pregleda i sjećanja*, sv. 2., ur. Ladislav Grakalić et al (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH etc., 1984), 57.

³⁹⁰ Angelis, „Vladimir Velebit“, 138.

pozvoniti na vrata jednog stana. Gospođa koja joj je otvorila sakrila ju je u svoju kupaoonicu te ju je nakon otprilike pola sata, uvjerivši se da su ulice sigurne, ispratila van. Ogrizović je napisala kako joj je ta gospođa najvjerojatnije toga dana spasila život.³⁹¹ Nadalje, nakon što je njezin suprug Bogdan Ogrizović s 15 drugih antifašista obješen u Dubravi, Slavi su pisali mnogi rođaci, prijatelji, poznanici pa i neki nepoznati ljudi nudeći joj pomoć te izražavajući suosjećanje: „Šalju nepoznati ljudi...simpatizeri...drugovi....To je bol, to je simpatija... to je revolt!... Revolt!“ U to joj je vrijeme na vrata navodno pokucala i jedna žena od sedamdesetak godina te joj je rekla kako je šalje njezin muž arhitekt koji Slavi poručuje da želi preživjeti ovaj rat „jedino zato da bi poslije oslobođenja mogao načiniti spomenik...spomenik za naših šesnaest obješenih.“³⁹² Kad se nedugo nakon toga vozila u tramvaju prema okretištu Dubrava upitala je jednu gospođu gdje su postavili obješene na što se ta gospođa žestoko obrušila na nju misleći da se naslađuje: „Sram vas bilo! Zar ste zvijer?! Kako možete ići gledati kako vise najbolji...“³⁹³

Mnogi su građani međutim i izravno podržavali rad NOP-a. Prema nekim podacima svaki je peti Zagrepčanin bio pripadnik ili simpatizer ilegalnog pokreta otpora.³⁹⁴ Za omasovljenje NOP-a zaslužna je i organizacija KPJ. U skladu s odlukama Majskog savjetovanja upravo s ciljem organiziranja masovnog narodnooslobodilačkog pokreta KPJ je već u proljeće 1941. pristupila formiranju vanpartijskih organizacija čiji je cilj bio okupljanje svih antifašističkih građana, a putem kojeg bi se širile i vijesti o djelovanju NOP-a do kojih bi inače građani teško dolazili. U tu su svrhu formirani Narodnooslobodilački odbori (NOO), Narodna pomoć (NP), Antifašistički front žena, Vojni odbori i Ujedinjeni savez antifašističke omladine Zagreb. Sve su ove organizacije osim na okupljanju ljudi i slanju Zagrepčana u partizane, primarno radile na distribuiranju raznog propagandnog materijala, prikupljanju novca, oružja, sanitetskog materijala, lijekova, obuće i odjeće, vojničkih odora, uredskog materijala, tiskarskih strojeva, telefona i drugih materijala i roba koje su bile potrebne partizanima u drugim dijelovima zemlje.³⁹⁵ Upravo su ti mnogobrojni građani koji su NOP-u pomagali pasivnim otporom, skupljanjem raznih materijala i hrane te davanjem stanova na korištenje bili jedan od ključnih motiva za neprestano revitaliziranje gradske

³⁹¹ Ogrizović, *Zagreb se bori*, 104.

³⁹² Ibid 177.

³⁹³ Ibid 179

³⁹⁴ Banjeglav, Dilica i Straniero, *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju*, 21.

³⁹⁵ Jagić, „A mi u ovom kavezu muku mučimo...“, 103. – 107.

organizacije NOP-a nakon što se ista u nekoliko navrata zbog provala našla gotovo pred slomom.³⁹⁶

U tim se zadacima posebno isticala NP čiju važnost ističe Ivan Božičević: „Gotovo da nije bilo tvornice ni radionice, ili značajnije ustanove, gdje Narodna pomoć nije imala svoje organizacije ili pojedince. Od te organizacije pristizala su znatna materijalna sredstva za borbu, a mnogi su stavljali i svoje stanove na raspolaganje Partiji za sastanke i boravak ilegalaca. Preko Narodne pomoći Partija je bila najšire povezana s masama građana. Preko nje su građani informirani o zbivanjima u zemlji i svijetu.“ Božičević također navodi kako je KPJ bila informirana o svemu što se u gradu događalo jer je suradnike imala na željeznici, u vladi pa i na policiji.³⁹⁷ Vera Jurić ističe da je više od polovice njezinih kolega u Državnoj hipotekarnoj banci djelovalo u okviru Narodne pomoći, no da ih je samo desetak dolazilo na sastanke, a Marija Magjer-Inka navodi kako je osnovala odbor NP-a u Penzionom zavodu.³⁹⁸ Nadalje, Magjer-Inka ističe da je uz toleranciju svog šefa tijekom zaposlenja u socijalnom odsjeku gradske općine prikupljala pomoć za NOP, te je oko sebe okupila grupu naprednih odgajateljica s kojima su ilegalni sastanci održavani u dječjem vrtiću u Krajiškoj ulici.³⁹⁹ U okviru Narodne pomoći djelovalo se u tvornicama Gorica, Sila, Elka, tvornici Ivančica, tvornici Higea, tvornici Zora, poduzeću Ford, Higijenskom zavodu, Veterinarskom Fakultetu, Bolnici za zarazne bolesti, Školi sestara pomoćnica, Privilegiranoj agrarnoj banci (PAB), u HNK-u, među stolarskim, željezničarskim, poštanskim, postolarskim, ugostiteljskim radnicima, kino namještenicima i liječnicima i dr.⁴⁰⁰ Masovne mreže simpatizera bile su okupljene oko partijskih ćelija koje su se nalazile gotovo u svakoj ulici, poduzeću i instituciji. Partijske organizacije postojale u tvornicama Helios, Noris, Astra tvornici olovaka Hardtmuth, tvornici Ventilator, Domaćoj tvornici rublja (DTR), tvornici Penkala, Elektromehaničkoj radionici, radionici Paspas, Gradskoj električnoj centrali, Siemensu, tvornici Pamuk, ciglani Zagreb, ciglani Miler, Zagrebačkom električnom tramvaju (ZET), Vojnoodjevnom zavodu, PAB-u, poduzeću Gorica, Zagrebačkoj pivovari, a

³⁹⁶ Vejzagić, „Redefiniranje otpora u kontekstu policijskog grada – zagrebački antifašistički pokret, 1942. – 1943.“, 78.

³⁹⁷ Božičević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, 82., 94.

³⁹⁸ Jurić, „U okupiranom Zagrebu“, 68; Marija Magjer Inka, „Obavljala sam zadatke Partije“, u *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 3., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), 93.

³⁹⁹ Magjer Inka, „Obavljala sam zadatke Partije“, 84. – 85.

⁴⁰⁰ Lutvo Ahmetović et al, ur., *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983), *passim*; Lutvo Ahmetović et al, ur., *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 3., (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), *passim*

strukovne partijske organizacije postojale su među kino namještenicima, intelektualcima, brijačima, krojačima, kožarskim, željezničarskim i obučarskim radnicima.⁴⁰¹

Početkom travnja 1942. obavještajac UNS-a u izvještaju navodi kako komunisti šire vijesti o njemačkim porazima na Istočnom frontu te kako „partizani imaju u svim Ministarstvima svoje ljude, koji prate sav rad u Hrvatskoj, zahvaljujući gluposti Hrvatske vlasti, koje o tome nemaju pojma.“⁴⁰² Iako su pripadnici NOP-a bili sve brojniji, naglasak treba staviti i na njihovu predanost i hrabrost što je uočila i Tilla Durieux: „Građani su bili podijeljeni u dva tabora. Oni koji su se držali neprijatelja uživali su u raznim privilegijama, dobivali su dobro plaćena mjesta i bili pozivani na svečanosti. Oni drugi su vodili život pun straha i uzbuđenja. Noću su u krevetu zaustaviti pred kućom. Ali ujutro opet su izvršavali zadatke i nevinih lica krstarili drhtali od straha, osluškivali neće li se jedan od automobila što su tutnjali ulicama da se sastanu sa svojim istomišljenicima. Svakog trenutka bili su u opasnosti da budu otkriveni, a znali su da se svako njihovo djelo kažnjava zatvorom, mučenjem i smrću vješanjem.“⁴⁰³

SKOJ je također bio veoma raširen i dobro organiziran među zagrebačkom omladinom pa su još 1940/1941. godine u gotovo svim srednjim školama u Zagrebu postojale skojevske grupe: sve muške i ženske gimnazije, obrtna, učiteljska i srednja tehnička škola, realna gimnazija časnih sestara milosrdnica na Savskoj cesti, Filozofskom fakultetu, Agronomskom i šumarskom fakultetu, Medicinskom fakultetu, Civilnoj (Narodnoj) zaštiti. Nadalje, srednjoškolska je skojevska omladina također oko sebe okupljala znatno širi krug simpatizera i suradnika NOP-a koji skupljali sredstva i materijale za Narodnu pomoć putem školskih kolega, prijatelja, poznanika, susjeda izvan škole, pronalazili su stanove za ilegalce, čuvali i skrivali oružje, ilegalnu literaturu i sanitetski materijal, u tom se okviru djelovalo i na Tehničkom fakultetu i Muzičkoj akademiji.⁴⁰⁴

⁴⁰¹ Lutvo Ahmetović et al, ur., *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982), passim; *Zbornik sjećanja u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2., passim; Lutvo Ahmetović et al, ur., *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 4., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), passim

⁴⁰² HDA, fond 248, UNS, kut 2, 1-4-1, Ured II, Komunistička djelatnost, Obavještajci-izvješća, dosje 376, spis br 66.

⁴⁰³ Tilla Durieux, „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“, *Republika: mjesečnik za književnost, umjetnost i javni život* 5 – 6 (svibanj, lipanj, 1991): 149.

⁴⁰⁴ Vicko Raspor i Rade Vlkov, „Organizacija SKOJ-a“, u *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982), 158 – 162; Ladislav Grakalić et al, ur., *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941-1945. zbornik povijesnih pregleda i sjećanja*, sv. 2., (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH etc., 1984), passim

Prema Lutvi Ahmetoviću građani su svoje simpatije spram komunističkih ilegalaca i pripadnika NOP-a izražavali velikim djelom upravo stavljanjem na raspolaganje svojih kuća i stanova za skloništa i prenoćišta „u svakoj ulici i svakoj četvrti“ usprkos reperkusijama koje je takav čin donosio.⁴⁰⁵ Ivan Božičević navodi kako je uvijek najviše strahovao upravo od provala u stanove, napose onih u kojima je bilo djece, jer su vlasnike stanova potom odvodili u logore ili streljali. Također, prema njemu značajan je problem predstavljalo ako bi netko od uhapšenih ilegalaca počeo otkrivati razne informacije policiji, među kojima i podatke o vlasnicima stanova i drugih skloništa. Božičević ističe da se takvim držanjem štetilo kredibilitetu NOP-a, na to se nadovezuje i Lutvo Ahmetović prema kojem je upravo nepokolebljivost i čvrstina držanja pripadnika pokreta otpora bila ključan faktor u privlačenju građana na suradnju.⁴⁰⁶ Fumica Fedel-Sedmak navodi primjer Paule Mahnič kojoj su sva djeca bili pripadnici NOP-a, od kojih su neka i stradala, ali je ona ustrajala u pružanju pomoći brojnim ilegalcima stavljajući im na raspolaganje svoj stan.⁴⁰⁷ O angažiranosti građana Zagreba u NOP-u najbolje govori podatak da je za vrijeme NDH čak 19 000 Zagrepčana stradalo kao žrtve ustaških i okupatorskih vlasti, a ako u obzir uzmemo da je pred Drugi svjetski rat grad imao oko 260 000 stanovnika, to je gubitak od 7,3% ukupnog stanovništva Zagreba.⁴⁰⁸

Od samog početka NDH, ilegalci iz pokreta otpora radili su na pronalasku suradnika među pripadnicima vojnih snaga, napose među domobranima.⁴⁰⁹ Blaž Mesarić ističe kako im je Antun Orehovac, domobran i simpatizer NOP-a, pomogao u pripremi akcije kod Botaničkog vrta te je dijelio letke na nekoliko punktova u gradu. U kasarni Čnomerec istupio je s antiratnim parolama, nakon čega su i drugi vojnici navodno vikali: „Nećemo rat, hoćemo mir!“ pa je došlo do hapšenja.⁴¹⁰ Nikola Rubčić vezu je održavao s domobranskim natporučnikom Ivanom Čanićem koji je radio u Ministarstvu domobranstva. On je bio antiustaški raspoložen te je rekao kako je za NOP spreman pribaviti što god je potrebno.⁴¹¹ Željko Kovačević pridružio se gradskoj Civilnoj zaštiti u Ksaverskoj 34 kao automehaničar sa zadatkom okupljanja simpatizera u odboru Narodne

⁴⁰⁵ Ahmetović, „Najšira podrška građana“, 111.

⁴⁰⁶ Božičević, „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“, 91. – 92; Ahmetović, „Najšira podrška građana“, 111.

⁴⁰⁷ Fumica Fedel-Sedmak, „Rad na Sveučilištu“, u *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 4., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), 150.

⁴⁰⁸ Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945.*, 12., 390. – 391.

⁴⁰⁹ Ibid 281.

⁴¹⁰ Blaž Mesarić, „Akcije II rajonskog komiteta“, u *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982), 126.

⁴¹¹ Rubčić, „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“, 91.

pomoći. Najviši po činu u tom Kovačevićevu krugu simpatizera NOP-a bio je satnik Milogoj Jelčić koji je u razgovoru s Kovačevićem rekao kako je voljan surađivati sa svakim tko se bori protiv Nijemaca i ustaša te kako će se pitanje vlasti rješavati nakon rata.⁴¹² Marija Magjer-Inka opisuje kako je preko dr. Korenića koji je bio simpatizer NOP-a dolazila u kontakt s mnogo domobranskih oficira koji su bili antifašistički nastrojeni pa su ih tako velik dio poslali u partizane.⁴¹³ Neki su se na odlazak u partizane odlučivali baš kako bi izbjegli mobilizaciju u vojne snage NDH pa se Šurkija Bijedić prisjeća kako ga je kolega željezničar zamolio da prebaci u partizane njegovog sina koji je dobio poziv za domobrane, ali se na taj poziv ne želi javiti jer odbija služiti Paveliću.⁴¹⁴ Milivoj Boroša kao vojni se pilot priključio snagama NDH nakon što mu je otac tako savjetovao te se u prvo vrijeme nalazio u Švarcovom domu gdje je bila Komanda zrakoplovstva. Boroša navodi kako su među njegovim kolegama otpočetka bile vidljive političke podjele pa se on tako nalazio u jednoj maloj i neformalnoj antifašističkoj grupi čiji su se članovi međusobno pozdravljali s vlastitom inačicom službenog ustaškog pokreta: „Za slom spremni!“ Boroša je potkraj 1941. u sklopu njemačkih snaga završio na Istočnom frontu, no ubrzo se priključio Sovjetima.⁴¹⁵

Nezadovoljstvo među domobranima u Zagrebu i okolici iščitava se i iz izvještaja oružničke postaje Kustošija kotarskoj oblasti Zagreb. U tom se izvještaju navodi kako svakim danom broj „neposlušnika“ u domobranskim jedinicama sve više raste, posebice u Kustošiji i Vrapču.⁴¹⁶ Agent UNS-a spominje u izvješću od 2. veljače 1942. kako se u Donjoj Dubravi u jednoj domobranskoj školi nalazi domobran koji je simpatizer NOP-a pa je navodno izjavio da će jednog dana sa strojnicom prebjeći partizanima te da će im pritom predati posadu škole. Taj je domobran također prema izvještaju izdavao i „propusnice ženama pravoslavaca za Karlovac kako bi mogle kupovati sve one potrebne stvari, koje su nužne partizanima.“⁴¹⁷ Ivo Lola Ribar u izvještaju 17. ožujka 1942. o vojno-političkom stanju u Zagrebu i Hrvatskoj navodi kako Pavelićeva mobilizacija izaziva sve veći revolt u Zagrebu. Lola Ribar potom opisuje kako je jedan satnik s desetoricom vojnika i dva

⁴¹² Živko Kovačević, „Komunisti u Zagrebačkom električnom tramvaju“, u *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983), 110.

⁴¹³ Magjer Inka, „Obavljala sam zadatke Partije“, 89.

⁴¹⁴ Šurkija Bijedić, „Neustrašivi željezničari“, u *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983), 125.

⁴¹⁵ Aris Angelis, „Milivoj Boroša“, u *Ljudi XX. stoljeća* (Zagreb: Disput, 2011), 165. – 171.

⁴¹⁶ *Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 2, dok. br. 21., 51.

⁴¹⁷ HDA, fond 248, UNS, kut 1, 1-3-3, Ured I. – Zaštitno redarstvo, komunistički odjel, 5841/7

vojna kamiona otišao u partizane te kako je taj primjer imao značajan odjek među ostalim vojnicima pa je NOP nakon toga u gradu stekao mnogobrojne druge veze u kasarnama.⁴¹⁸

Tijekom 1942. Ivan Krajačić Stevo uspostavio je kontakte s mnogim višim domobranskim, ali i ustaškim oficirima.⁴¹⁹ U lipnju 1942. ustaša Stipe Ćosić uhićen je jer je prema zapisniku UNS-a 13. lipnja 1942. „psovao Poglavnika i državu te Ustaštvo“ te je govorio da su ustaše barbari zbog postupanja s partizanima na Kordunu.⁴²⁰ Od 1943. sve više raste broj uhićenih i osuđenih domobranskih časnika i vojnika zbog suradnje s NOP-om.⁴²¹ Zlatko Rendulić također je 1943. pobjegao u partizane. S njim je pritom trebao pobjeći i njegov poznanik Franjo Brezar, ali je uhvaćen te prema navodima Rendulića streljan s „cijelom jednom skupinom Jaskanaca.“⁴²² Početkom rujna 1943., Antun Augustinčić, njegova supruga i kćerka te Ivan Krajačić uputili su se automobilom državnog tajnika za javne radove Ive Bulića u partizane. Naime, Augustinčić je Buliću odlučio pristupiti i otvoreno ga pitati za propusnice i auto, premda je smatrao da je Bulić uvjereni fašist i ustaša. Bulić je pristao nabaviti Augustinčiću zatražene propusnice za Dalmaciju, ali mu je rekao da je pitanje ustupanja vlastitog službenog automobila teže rješivo jer ne može jamčiti za pouzdanost svog vozača. Augustinčić je na to prokomentirao da on može jamčiti za pouzdanost njegova vozača, na što je Bulić problijedio shvativši da je njegov osobni vozač očito suradnik NOP-a. Državni tajnik Bulić je potom izjavio kako je za sve kriv „onaj lopov“ pokazujući pritom na sliku Ante Pavelića te je Augustinčiću rekao kako smatra da bi 70 000 domobrana pod njegovim utjecajem prešlo na stranu NOP-a.⁴²³

⁴¹⁸ *Grada za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 2, dok. br. 61., 124. – 126.

⁴¹⁹ Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945.*, 282.

⁴²⁰ HDA, fond 248, UNS, kut 2, 1-4-1, Ured II, Komunistička djelatnost, Obavještajci-izvješća, DX-26, Šy-19

⁴²¹ Goldstein, *Zagreb 1941 – 1945.*, 283.

⁴²² Angelis, „Zlatko Rendulić“, 204.

⁴²³ Antun Augustinčić, „Nazor i Kovačić odlaze u partizane“, u *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 3., ur. Lutvo Ahmetović et al. (Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984), 229. – 230.

8. ZAKLJUČAK

Politički život u Kraljevini Jugoslaviji, a time i u Hrvatskoj, uklapao se u šire europske konture političkog života u međuraću. Regionalnost stranaka, njihovo mnoštvo, te napose oštrina političkih borbi u kojima se nerijetko pribjegavalo nasilnim metodama poput atentata, progona, ubojstva, terorističkih napada te gušenjem demonstracija u krvi destabilizirale su stanje u cijeloj zemlji. Na području Jugoslavije opće je stanje u tom razdoblju dodatno pogoršano zbog provođenja institucionalizirane represije beogradskog režima, a na području Hrvatske to se ogledavalo u žestokim obračunima žandara, policije i četničkih organizacija s hrvatskim seljaštvom. U takvim okolnostima hrvatsko se stanovništvo okupljalo oko HSS-a i Vladka Mačeka koji je *de facto* postao vođa heterogenog hrvatskog nacionalnog pokreta što se vrlo jasno pokazalo tijekom izbora za Narodnu skupštinu 1935. i 1938. Ekonomska kriza koja je teško pogodila hrvatske krajeve i cijelu Jugoslaviju te rast tenzija u cijeloj Europi zbog uspona fašizma i nacizma dodatno su opteretili razvoj političkih prilika u zemlji. Nadalje, jugoslavenske vlasti i vodeći političari u Kraljevini pokazali su se nesposobnima i nevoljnima uspostaviti relativno stabilan i legitiman sustav vlasti, a zakonske i represivne mjere režima dodatno su raspirivale postojeće političke, etničke i klasne napetosti.

Zagreb je u tom međuratnom periodu bio ekonomsko i političko središte Hrvatske. U tom je gradu smještena većina hrvatske industrije i bankarskih institucija, pa su teške posljedice ekonomske krize i nesuvisle investicijske politike jugoslavenskih vlasti koje su favorizirale razvoj srpskog gospodarstva, Zagrepčani mogli izravno osjetiti. U Zagreb su se počeli sve više doseljavati stanovnici iz raznih dijelova zemlje u potrazi za boljim materijalnim uvjetima života, no ti su se uvjeti u Zagrebu svakodnevno pogoršavali. Rast cijena, niske nadnice, nepoštivanje propisanog radnog vremena te nesigurnost zaposlenja među nižim su slojevima Zagrepčana stvarali veliko nezadovoljstvo koje se ogledavalo i u političkom životu grada. Atentati, oružane akcije i međusobni obračuni frankovaca i pristaša ustaškog pokreta, komunista i Mačekovih zaštitara na zagrebačkim su ulicama bile česta pojava. Nakon formiranja Banovine Hrvatske takvo se stanje ne samo nastavilo, nego čak i pogoršalo. Maček i uprava Banovine željeli su izgraditi i očuvati vlast te stabilizirati stanje u Hrvatskoj, no pritom se također nisu ustručavali koristiti represivnim metodama, čime su se zamjerili napose radništvu. S druge strane, dolaskom HSS-a na vlast hrvatski nacionalni pokret počeo se rastakati jer su mnogi smatrali da je Sporazumom Cvetković-Maček Hrvatska dobila premalo. Zbog takvih je okolnosti u Banovini Hrvatskoj, ali i cijeloj

Kraljevini kredibilitet u demokraciju i parlamentarizam sve više erodirao, a ljudi koji su željeli stabilnost i mir bili su spremni prihvatiti radikalna politička rješenja. Uz ekonomske i unutrašnje političke trzavice, građanima Zagreba i cijele zemlje bilo je evidentno da se u Europi sprema novi ratni sukob koji su oni, kao i jugoslavenske vlasti, nastojali izbjeći bojeći se stradavanja i dodatnog pogoršanja životnih prilika.

Upravo su u takvim okolnostima stanovnici Hrvatske i Zagreba dočekali proglašenje NDH te dolazak njemačkih snaga pa se sukladno tome na temelju analiziranih prikaza iz memoara i sjećanja može zaključiti da je novu vlast na ulicama dočekaao velik broj okupljenih građana te da je u tim trenucima do izražaja došao uglavnom osjećaj veselja, olakšanja i uzbuđenja pa su ljudi ushićeno pozdravljali Nijemce, penjali se po tenkovima i bacali im naranče. Na takvu je prvotnu recepciju novog stanja utjecalo nekoliko čimbenika, među kojima se prvenstveno ističe raspad represivnog jugoslavenskog režima te uvjerenje o osnivanju posve samostalne i suverene hrvatske države koja će im osigurati stabilnije i prosperitetnije životne prilike. Osim toga, kao ključan se faktor ističe antiratno raspoloženje građana i nada da su stvaranjem NDH i dolaskom Nijemaca izbjegli ratna stradavanja jer su snage Wehrmachta percipirane kao nepobjedive. Što se tiče pripadnika ustaškog pokreta oni su uglavnom smatrani malobrojnog skupinom emigranata bez prevelikog utjecaja, no na iskazivanje prvotne podrške mnogih građana utjecao je Mačekov poziv na suradnju s novim vlastima. Međutim, iz korištenih se svjedočanstva vrlo jasno iščitava da Zagreb ipak nije bio u potpunosti ujednačen u reakciji i percepciji tih travanjskih događaja. Prikazi euforičnog mnoštva koje je 10. travnja na Trgu bana Josipa Jelačića dočekalo proglašenje NDH i dolazak Nijemaca, poput onih na arhivskim snimkama korištenima u filmu *Dnevnik Dijane Budisavljević*, pružaju nepotpunu i varljivu sliku. Premda je generalan dojam uistinu bio pozitivan, neki su već tad izražavali zabrinutost i sumnjičavost, neke je mučio osjećaj tjeskobe, bijesa i tuge povodom trijumfa fašizma u njihovoj zemlji, u njihovom gradu, neki su smatrali da su okupirani, neki su naslućivali da se sprema nešto loše, a neki su držali kako je najbolje samo prilagoditi se novim okolnostima. Mnogi okupljeni na zagrebačkim ulicama našli su se tamo slučajno, ili su izašli zbog znatiželje, šoka ili želje da svjedoče impozantnoj snazi Wehrmachta i događaju za koji se zasigurno znalo da će u značajnoj mjeri obilježiti njihovu budućnost i daljnji život u gradu.

Zagrepčani su tako vrlo brzo mogli uočiti i osjetiti radikalne promjene u gradu, ali i cijeloj državi, a te su promjene utjecale na njihova ponašanja, stavove i varijacije u razini podrške. Prvi

značajni element u tom kontekstu bila je evidentna ustašizacija i kontrola svih aspekata javnog života u gradu, od repertoara u kazalištima, pravnih odredbi, „čišćenja“ institucija od svih nepodobnih, zapljene imovine i automobila, uvođenja policijskog sata, do ograničavanja kretanja gradom. Sve su ove promjene remetile normalnu svakodnevicu brojnih građana što je dodatno pogoršano djelovanjem njemačkih snaga u gradu. Prizori kukastih križeva, njemačkih vojnika koji konstantno šalju i odvoze stvari za Treći Reich te iseljavanje mnogih njihovih sugrađana za potrebe tih „saveznika“ u mnogim su Zagrepčanima budile sve veće nezadovoljstvo i sumnje u proklamiranu nezavisnost hrvatske države, čak i kod nekih pripadnika ustaškog pokreta. Te su sumnje za mnoge potvrđene potpisivanjem Rimskih ugovora jer je to bio značajan vanjskopolitički udarac na temelje suvereniteta i legitimiteta NDH pa su i mnogi iz redova ustaša i njihovih pristaša izražavali indignaciju time. Nadalje, memoari i sjećanja svjedoče da su Zagrepčani čelnike NDH sve više počeli percipirati kao nesposobne, željne vlasti i protivne hrvatskim, odnosno narodnim, interesima koji u stvari ne posjeduju kontrolu nad vlastitim područjem.

Unutarnja prijetnja uspostavi ustaške kontrole te predstavljanju i potvrđivanju režima NDH kao legitimnog bio je Narodnooslobodilački pokret (NOP) pod vodstvom komunista. KPJ se zbog nužnosti prilagođavanja ilegalnom radu tijekom Kraljevine Jugoslavije, represije tog režima i boljševizacije organizacijskog djelovanja pokazala jedinim sposobnim i voljnim kandidatom za pokretanje pokreta otpora. Taj je pokret otpora ustaškim pretenzijama za suverenitetom nad teritorijem NDH, odnosno Jugoslavije, suprotstavio vlastite u vidu borbe za oslobođenje naroda od okupatora i njihovih kolaboracionista, a od samog početka sukoba vlasti NDH nisu uspjele u zaštiti Zagrepčane od tih suprotstavljenih pretenzija. Nakon napada na SSSR, ustaše su započele s intenzivnijim i brutalnijim progonom komunista, a KPJ s pokretanjem ustanka, odnosno Narodnooslobodilačke borbe. Iako je Zagreb bio glavni grad NDH, središte ustaškog represivnog aparata te prepun njemačkih vojnih i obavještajnih snaga, razne propagandne i diverzantske akcije komunista i pripadnika NOP-a vršene su od samog početka. Među tim se akcijama posebno ističu prepad na Ustašku studentsku vojnicu kod Botaničkog vrta početkom kolovoza te podmetanje eksploziva u Glavnoj pošti sredinom rujna 1941. Kao što je vidljivo iz samih svjedočanstva te i brojne druge akcije imale su za cilj pokazati Zagrepčanima da imaju izbor, da pokret otpora postoji te da je sposoban suprotstaviti se ustaškim vlastima i Nijemcima u njihovom središtu. Temeljem nekih svjedočanstava može zaključiti da su građani počeli i samoinicijativno na razne načine, pisanjem parola, oskvrnjivanjem ustaških simbola i znakovlja te ismijavanjem režima, iskazivati

svoje nezadovoljstvo. Okršaji ustaša i ilegalaca na ulicama Zagreba često su remetile relativno normalne uvjete svakodnevice, što je posebice dolazilo do izražaja nakon većih akcija kada je cijeli grad bio blokiran. Nadalje, od 1942., a još više od 1943. jačala je aktivnost partizanskih snaga u neposrednoj okolini Zagreba. O tome su se građani u početku informirali na razne načine, a kasnije su to mogli izravno vidjeti i osjetiti, pa je tako prelazak Savskog mosta bio odlazak u „ničiju zemlju“ te je povezivanje glavnog grada s ostatkom zemlje bivalo sve teže, noću su se mogle čuti pucnjave i topovi iz okolice, a svinjetina se u Zagreb morala prevoziti avionom. Mnogi su Zagrepčani također osjetili jaku eksploziju skladišta municije u Sopnici, a organizacija i provođenje te kompleksne vojno-logističke akcije pokazali su da NOP postupno uspostavlja sve veću razinu kontrole u okolini grada.

Na promjene ponašanja mnogih pojedinaca te varijacije u razini podrške ustaškom režimu u Zagrebu utjecali su i događaji iz šireg geopolitičkog konteksta. Slično kao u slučaju Vichyjevske Francuske, prevrat na europskim te svjetskim frontovima u korist SAD-a, Velike Britanije i SSSR-a, mnoge je ponukao na iskazivanje sve evidentnijeg otpora i pridruživanje NOP-u jer je time srušena koncepcija o nepobjedivosti Nijemaca. Istovremeno, na razinu kontrole i podrške stanovništva utjecalo je značajno pogoršanje materijalnih i komunalnih uvjeta te sigurnosti u Zagrebu. Zračne uzbune, koje su postale dio svakodnevice grada, kod mnogih su stanovnika izazivale tjeskobu, psihozu i nezadovoljstvo, a bombardiranje Zagreba građanima je pokazalo da izbjegavanje ili distanciranje od ratnog sukoba više nije opcija te da ono izravno ugrožava njihovu egzistenciju. Takvo se stanje, također, očitovalo u ekonomskoj slici grada. Nestašice hrane, raznih energenata i materijala te drastična inflacija mnogim su stanovnicima grada onemogućili čak i puko preživljavanje, a promet je u gradu gotovo u potpunosti prekinut. Za takvo kaotično stanje u Zagrebu, građani su odgovornim držali upravu grada i vlasti NDH. Iz sjećanja i svjedočanstava iščitava se da se ustaški aparat pokazao neefikasnim i nesposobnim u održavanju reda i sigurnosti u gradu te ekonomske i političke stabilnosti, odnosno osiguravanju relativno normalne svakodnevice.

Ugrožavanje normalne svakodnevice te izravne sigurnosti građana napose je došlo do izražaja provođenjem sistemskog terora u gradu. Ustaške su vlasti u skladu sa svojom ideologijom najprije započele s progonima Srba i Židova, na što su građani uglavnom reagirali s gnušanjem i neodobravanjem, a simbolične izraze solidarnosti s progonjenima iskazivali su u šetnji gradom, na

ulicama i u kazalištima. Nadalje, s napadom Trećeg Reicha na SSSR, ustaški je režim započeo brutalnu kampanju protiv komunista i pripadnika NOP-a. U skladu s time, vlasti su nastojale stvoriti adekvatan pravni oslonac politike nasilja, međutim zakoni su bili nejasni i nedovoljno precizni što je pogodovalo nesređenosti sustava terora pa su pritom često stradavali i najobičniji građani. Racije, pretresi, blokade dijelova grada, masovna hapšenja, odvoženja u logore i masovne likvidacije postali su dio svakodnevice Zagrepčana, a atmosfera straha i očaja dodatno je intenzivirana provođenjem neselektivnog nasilja, odnosno primjenom kolektivne odgovornosti prilikom izvršavanja kazni radi diverzija i sabotaža pa su odmazde izvršavane nad zatvorenicima u logorima i članovima obitelji osumnjičenih. Na taj je način ustaški režim u očima građana uništio moralno i pravno utemeljenu povezanost između zločina i kazne. Žrtvom terora mogao je postati svatko neovisno o individualnoj odgovornosti. Iako su ovakve mjere mnoge kratkoročno pasivizirale i obeshrabrile od iskazivanja otpora, u konačnici su pridonijele jačanju partizana. Teror ustaškog režima i jačanje NOP-a bili su stoga usko povezani te su u značajnoj mjeri utjecali na međusoban razvoj. Naime, s jačanjem ustaškog terora u gradu rasla je razina podrške i odlazak građana u partizane, a teror režima intenziviran je paralelno s porastom percepcije o partizanskoj opasnosti jer je „neprijatelj“ mogao biti svatko. Na taj način, teror je s vremenom obuhvatio sve šire redove Zagrepčana što je u konačnici percipirano kao provođenje terora protiv stanovništva koje je režim navodno trebao štititi.

Nadalje, kao što se iz analize iščitava na ponašanje mnogih Zagrepčana utjecali su mnogi privatni i osobni motivi koji su se kretali od želje za ekonomskom dobiti, očuvanjem radnog mjesta, bijegom od vojne obveze, zadovoljenjem osobne osvete pa do avanturizma, utjecaja obiteljskih i romantičnih veza, drugih poznanstava te religije. Prevarant koji je jednu židovsku obitelj denuncirao jer su mu odbili platiti za nekvalitetne legitimacije koje bi ih sigurno dovele u probleme, konobar koji je zbog suradnje s ustašama postao direktor kolodvorske restauracije te žena koja je zaslužna za hvatanje muža partizana jer je imala ustaškog ljubavnika samo su neki od primjera koji na to upućuju. Osim toga, kao što je danas slučaj tijekom značajnijih političko-ekonomskih katastrofa u kojima su stradavanja svakodnevna mnogi emocionalno propadnu. Neizvjesnost, melankolija, konstantan strah od smrti i nesigurnost egzistencije uvelike su utjecali na paralizu djelovanja mnogih pojedinaca u okupiranom Zagrebu, a najbolji opisi takve atmosfere nalaze se upravo u memoarima Josipa Horvata i Miroslava Krleže. Ipak, čak i u takvim okolnostima mnogi su građani smogli snage da pomognu NOP-u, neki su se jednostavno pravili

da ništa ne čuju, drugi su se aktivirali pružanjem stanova na raspolaganje ilegalcima, a neki su sudjelovali u skupljanju raznih sredstava za pokret otpora u okviru Narodne pomoći, mnogi su odlazili i u partizane, o čemu svjedoče i brojčani podatci. U tom se pogledu ističe i gotovo konstantna suradnja domobrana i nekih ustaša s pokretom otpora pa nije ni pretjerano tvrditi da je NOP, kroz neku od organizacija, od samog početka NDH djelovao ili surađivao s pojedincima u svim zgradama, institucijama, uredima, poduzećima i tvornicama u Zagrebu.

Ovo istraživanje pruža samo djelić u kreiranju potpunije i jasnije slike Zagreba tijekom Drugog svjetskog rata, no njegovi rezultati jasno upućuju na važnost istraživanja mikrohistorijske razine te stavljanja fokusa na ponašanje pojedinaca, ne zanemarujući pritom u potpunosti niti promjene u generalnim stavovima. Ovaj rad također je pokazao da teoriju o sveprisutnim bezličnim, indiferentnim i zaboravnim masama ne treba olako primjenjivati u historijskim istraživanjima ili javnom prostoru uopće jer na ponašanje pojedinaca u najvećoj mjeri utječe razvoj specifičnih i dugotrajnih povijesnih procesa te konkretni materijalni, socijalni i politički uvjeti njihove egzistencije. Mase koje su 10. travnja 1941. dočekale proglašenje NDH i dolazak Nijemaca, nisu bile u potpunosti jedinstvene u reakciji te su na njihovu reakciju utjecale povijesne okolnosti trenutka, odnosno uvjeti života u prvoj Jugoslaviji, percepcija ostvarenja boljeg života, politička uvjerenja i brojni drugi osobni motivi. Mase koje su u svibnju 1945. na zagrebačkim ulicama dočekale Jugoslavensku armiju također nisu bile u potpunosti jedinstvene u reakciji, a na to su utjecale percepcije o suverenosti i samostalnosti NDH što je narušeno Rimskim ugovorima i sveprisutnošću Nijemaca, promjena ratnih prilika, jačanje partizana, loši ekonomski uvjeti, bombardiranja grada, teror režima te nesposobnost ustaških vlasti da zadovolji potrebu stanovništva za sigurnošću, mirom i stabilnošću te mnogi osobni motivi. Dakle, percepcija Zagrepčana o tome da li je ustaški režim legitiman ili nametnut stoga se mijenjala u skladu s navedenim okolnostima te se u tom smislu uklapa u širi europski kontekst.

SUMMARY

This thesis is examining the perception of the Ustasha regime in the city of Zagreb between the 10th of April 1941 and the 8th of May 1945. The key goal is to establish whether that regime was considered to be legitimate or forced upon from the point of view of Zagreb citizens, and how did that perception possibly change during the four war years. To answer these questions, a micro-historical analysis is conducted on 46 memoirs and testimonies of people who experienced life in Zagreb during that time. The analysis is focused on four main theoretical elements of research. The first element deals with the reaction of the people of Zagreb during the establishment of the Independent State of Croatia and the arrival of German Nazi forces into the city. Secondly, I examine how changes in levels of control influenced changes in the behaviors of individuals in Zagreb and their perception of the regime. For this, the notion of control is based on specific political, sociological, and economic conditions that are reflected in everyday life in Zagreb or considered important factors in creating certain changes in behavior. The key points of research in that context are the presence of German Nazi forces, the signing of the Treaties of Rome, partisan activity in Zagreb and the nearer city area, bombings, and the economic situation in the city. Next, the paper examines in which way the systematic terror of the regime influenced the citizens of Zagreb, that is their actions and attitudes. Finally, the thesis considers the importance of personal motives such as material gain, family connections, the influence of love affairs, etc. In that aspect, the activity of the National liberation movement led by communists is also presented.

Keywords: World War II, the Ustasha, the Independent State of Croatia, resistance, microhistory, memoirs

BIBLIOGRAFIJA

AUDOVIZUALNI IZVORI

„Dragica Vajnberger“. *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas.*
<http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/dragica-vajnberger/> (29.6.2022)

„Slavica Kanić Detelić“. *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas.*
<http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavica-kanic-detelic/> (posjet 28.6.2022)

„Slavko Komar“. *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas.*
<http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/slavko-komar/> (posjet 3.7.2022)

„Vera Winter“. *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas.*
<http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/vera-winter/> (posjet 28.6.2022)

„Siniša Marčić“. *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas.*
<http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/sinisa-maricic/> (posjet 29.6.2022)

„Zeev Milo“. *Osobna sjećanja na ratove i druge oblike političkog nasilja od 1941. do danas.*
<http://www.osobnasjecanja.hr/video-arhiva/zeev-milo/> (posjet 29.6.2022)

Dnevnik Dijane Budisavljević. Redateljica Dana Budisavljević. Hulahop, December film, This and That productions, 2019.

NEOBJAVLJENI IZVORI

Hrvatski Državni Arhiv (HDA), Zagreb

fond 223, Ministarstvo unutrašnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske (MUP NDH)

fond 237, Glavno ravnateljstvo za promidžbu (GRP)

fond 248, Ustaška nadzorna služba (UNS)

fond 306, Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske (ZKRZ)

OBJAVLJENI IZVORI

Afrić, Vjekoslav. *U danima odluka i dilema*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970.

Ahmetović, Lutvo et al, ur. *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 1. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982.

- Ahmetović, Lutvo et al, ur. *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983.
- Ahmetović, Lutvo et al, ur. *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 3. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Ahmetović, Lutvo et al, ur. *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 4. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Angelis, Aris. „Milivoj Boroša“. U *Ljudi XX. stoljeća*. Zagreb: Disput, 2011.
- Angelis, Aris. „Vladimir Velebit“. U *Ljudi XX. stoljeća*. Zagreb: Disput, 2011.
- Angelis, Aris. „Zlatko Rendulić“. U *Ljudi XX. stoljeća: Od Smirne do Saigona*. Zagreb: Disput, 2015.
- Angelis, Aris. *Život Jozefine Žiha Marchesi*. Zagreb: Dan, obrt za prevođenje, ostale usluge i izradu, 2022.
- Augustinčić, Antun. „Nazor i Kovačić odlaze u partizane“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 3. Ur. Lutvo Ahmetović et al. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Belinić, Marko. „Industrijski rajon“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 2. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 112. – 115. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983.
- Bijedić, Šukrija. „Neustrašivi željezničari“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2. 119. – 136. Ur. Lutvo Ahmetović et al. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983.
- Božičević, Ivan. „Djelovanje partije u Zagrebu 1941.“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 1. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 76 – 104. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982.
- Culjak, Franjo. „Partijska organizacija željezničara“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 1. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 153. – 157. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982.
- Čalić, Dušan. „Do viđenja grade“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 1. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 60. – 73. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982.
- Dozet, Perica. „Moj odlazak u Zagreb“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 4. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 18. – 26. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Durieux, Tilla. „Sjećanja na godine emigracije provedene u Opatiji i Zagrebu“. *Republika: mjesečnik za književnost, umjetnost i javni život* 5 – 6 (svibanj, lipanj, 1991): 132. – 154.
- Dvoržak, Stanko. *Studentski dani: odabrane strane iz dnevnika 1933. – 1937*. Zagreb: Studentski list, 1970.

- Fedel-Sedmak, Fumica. „Rad na Sveučilištu“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 4. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 145. – 153. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Glaise von Horstenau, Edmund. *Zapisi iz NDH*, izd. 2. Prev. Mirko Gojmerac i Damjan Lalović. Zagreb: Disput, 2013.
- Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 1. Ur. Mirko Androić et al. Zagreb: Savjet za izdavanje »Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941 – 1945., 1981.
- Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 3. Ur. Ana Feldman et al. Zagreb: Savjet za izdavanje Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941 – 1945., 1984.
- Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 5. Ur. Mate Rupić et al. Zagreb: Savjet za izdavanje Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941 – 1945., 1986.
- Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 6. Ur. Mate Rupić et al. Zagreb: Savjet za izdavanje »Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941 – 1945., 1987.
- Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 7. Ur. Mate Rupić et al. Zagreb: Savjet za izdavanje Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941 – 1945., 1987.
- Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 8. Ur. Mate Rupić et al. Zagreb: Savjet za izdavanje Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941 – 1945., 1988.
- Građa za povijest narodnooslobodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, knj. 6. Ur. Mate Rupić et al. Zagreb: Savjet za izdavanje Građe za povijest NOP-a i socijalističke revolucije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941 – 1945., 1987.
- Gregorić, Pavle. „U okupiranom Zagrebu“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 1. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 38. – 59. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982.
- Horvat, Josip. *Preživjeti u Zagrebu: dnevnik 1943. – 1945.* Zagreb: Sveučilišna naklada Liber: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1989.
- Janović-Wagner Lujza. *Lujzin dnevnik: dnevnički zapisi Lujze Janović-Wagner iz Drugoga svjetskog rata*. Prir. Snježana Grković-Janović. Zagreb: Srednja Europa, 2008.
- Jozo Kljaković, *U suvremenom kaosu: uspomene i doživljaji*. Zagreb: Matica hrvatska, 2011.

- Jurić, Vera. „U okupiranom Zagrebu 1941.“. U *Zbornik sjećanja u Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 2. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 66. – 77. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983.
- Karaula, Željko, ur. *Dnevnički zapisi Alojzija Stepinca: 1934. - 1945.: iz arhiva UDBA-e*. Zagreb: Despot infinitus, 2020.
- Komar, Slavko. „Napad na ustašku studentsku četvu kod Botaničkog vrta“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 2. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 10. – 20. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983.
- Kovačević, Živko. „Komunisti u Zagrebačkom električnom tramvaju“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2., ur. Lutvo Ahmetović et al. 107. – 111. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983.
- Kovačić, Matija. *Od Radića do Pavelića: Hrvatska u borbi za svoju samostalnost: uspomene jednog novinara*. München; Barcelona: Knjižnica Hrvatske revije, 1970.
- Kožul, Nikola. „Podjela nije uspjela“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 3. – 6. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983.
- Krleža, Miroslav. *Dnevnik: 133. – 1942.*, sv 3. Sarajevo: Oslobođenje; Zagreb: Mladost, 1981.
- Krleža, Miroslav. *Dnevnik: 1943*, sv 4. Sarajevo: Oslobođenje, 1977.
- Kvaternik, Eugen Dido. *Sjećanja i zapažanja: 1925 - 1945: prilozi za hrvatsku povijest*. Ur. Jere Jareb. Zagreb: Naklada Starčević, 1995.
- Lušićić, Andrej. „Picek Rojžica“. U *Revolucionarni omladinski pokret u Zagrebu 1941-1945. zbornik povijesnih pregleda i sjećanja*, sv. 2. Ur. Ladislav Grakalić et al. 56. – 62. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH etc., 1984.
- Maček, Vladko. *Memoari*, 2. izd. Prir. Boris Urbić. Zagreb: Dom i svijet, 2003.
- Magjer Inka, Marija. „Obavljala sam zadatke Partije“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 3. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 84. – 86. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Manolić, Josip. „Rad organizacije SKOJ-a“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 3. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 241. – 246. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Markulin, Matija. „Djetinjstvo u ratnom Zagrebu“. *Matica hrvatska*
<https://www.matica.hr/hr/360/djetinjstvo-u-ratnom-zagrebu-21099/> (posjet 25.6.2022)
- Mataić, A., ur. „Odredba od 29. travnja 1941. broj 65. Z.p.-1941. o uskladbi rada ustaške organizacije s državnim vlastima“. *Nezavisna Država Hrvatska: Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd.*, knj. I. Zagreb: St. Kugli, s. a.

- Mataić, A., ur. „Zakonska odredba od 30. listopada 1943. Broj CCXXIII-2728-D.V.-1943 o zaštitnim zbog napadaja i čina sabotaže proti javnom redu i sigurnosti“. *Nezavisna Država Hrvatska: Zakoni, zakonske odredbe, naredbe itd.*, knj. XXXIX. Zagreb: St. Kugli, 1942.
- Mesarić, Blaž „Akcije II rajonskog komiteta“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 1. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 123. – 124. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982.
- Ogrizović, Slava. *Zagreb se bori*. Zagreb: Školska knjiga, 1977.
- Perović, Lepa. „Zagreb 1943. godine“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 4. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 3. – 7. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1984.
- Puklek, Stjepan. „Zadaci su bili opasni“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 1. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 140. – 145. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982.
- Raspor, Vicko i Rade Vlkov. „Organizacija SKOJ-a“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 1., ur. Lutvo Ahmetović et al. 158. – 161. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1982.
- Rubčić, Nikola. „Četiri mjeseca u ilegalnom Zagrebu“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv 2. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 78. – 97. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983.
- Udier, Ferdo. „Ilegalci u uniformama željezničara“. U *Zagreb 1941-1945: zbornik sjećanja*, sv. 2. Ur. Lutvo Ahmetović et al. 137. – 144. Zagreb: Gradska konferencija SSRNH, 1983.
- „Volume 8. Occupation and the Emergence of Two States, 1945-1961: Control Council Directive No. 38 (October 12, 1946)“, *German History in Documents and Images*. 6 .
- Zelić-Bučan, Benedikta. „Sjećanje na vrijeme uspostave i propasti Nezavisne Države Hrvatske“, *Marulić* 24/6 (1991): 711. – 741.

LITERATURA

- Arendt, Hannah. *Izvori totalitarizma*. Prev. Mirjana Paić Jurić. Zagreb: Disput, 2015.
- Arjona, Ana. *Rebelocracy: Social Order in the Colombian Civil War*. New York; Cambridge University Press, 2016.
- Banjeglav Tena, Kristina Dilica i Alice Straniero, *Zagreb u ratu, otporu, stvaralaštvu i pamćenju: Vodič po Zagrebu u Drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Documenta, 2021.
- Bennett, Rab. *Under the Shadow of the Swastika: The Moral Dilemmas of Resistance and Collaboration in Hitler's Europe*. London: Macmillan Press Ltd, 1999.
- Bourke, Joanna. *The Second World War: A People's History*. New York: Oxford University Press, 2001.
- Čulinović, Ferdo. *Jugoslavija između dva rata*, sv. 1. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 1961.

- Deák, István. *Europe on Trial: The Story of Collaboration, Resistance, and Retribution During World War II*. S. l.: Westview Press, 2015.
- Držaić, Karlo. „Dijalektika otpora: nepokoreni grad i grobnica komunista“. U *Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić. Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022.
- Goldstein, Ivo i Slavko. *Holokaust u Zagrebu*. Zagreb: Novi liber: Židovska općina, 2001.
- Goldstein, Ivo i Slavko. *Tito*. Zagreb: Profil knjiga, 2015.
- Goldstein, Ivo. „Iseljavanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. godine“. U *Med srednjo Evropo in Sredozemljem : Vojetov zbornik*, ur. Sašo Jerše, 595. – 606. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918. – 2008*. Zagreb: Europress Holding, Novi Liber, 2008.
- Goldstein, Ivo. *Zagreb 1941. – 1945*. Zagreb: Novi liber, 2011.
- Gužvica, Stefan. *Before Tito: The Communist Party of Yugoslavia during the Great Purge (1936-1940)*. Talin: Tallinn University Press, 2020.
- Hoffmann, Stanley. „Collaborationism in France during World War II“. *The Journal of Modern History* 40/3 (rujan 1968): 375. – 395.
- Jagić Josip i Mako Kostanić, ur. *Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945*. Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022.
- Jagić, Josip i Mako Kostanić, ur. „Par riječi o gradu i borbi, motivaciji, knjizi i priložima“. U *Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945*. 4. – 13. Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022.
- Jagić, Josip. „A mi u ovom kavezu muku mučimo...“. U *Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić. Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022.
- Janjatović, Bosiljka. „Sindikalni pokret u Hrvatskoj u razdoblju 1933 — 1936. s obzirom na politiku KPJ“. *Časopis za suvremenu povijest* 1/ 1-2 (1969): 7-53
- Jareb, Mario. *Ustaško-domobranski pokret: od nastanka do travnja 1941. godine*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.
- Jelić, Ivan. „Majsko savjetovanje rukovodstva Komunističke partije Jugoslavije u Zagrebu 1941. god.“, *Časopis za suvremenu povijest*, 16/3 (1984): 1. – 18.
- Jelić-Butić, Fikreta. *Hrvatska seljačka stranka*. Zagreb: Globus, 1983.
- Jelić-Butić, Fikreta. *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska: 1941 - 1945*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber: Školska knjiga, 1978.
- Kalyvas, Stathis N. *The Logic of Violence in Civil War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

- Karaula, Željko. *Mačekova vojska: Hrvatska seljačka zaštita u Kraljevini Jugoslaviji*. Zagreb: Despot Infinitus, 2015.
- Kedward Harry Roderick. *Resistance in Vichy France: A Study of Ideas and Motivation in the Southern Zone 1940-1942*. Oxford: Oxford University Press, 1978.
- Kershaw, Ian. *Do pakla i natrag: Europa 1914.-1949*. Prev. Vuk Perišić. Zaporešić: Fraktura, 2017.
- Kershaw, Ian. *Hitler, the Germans, and the Final Solution*. London, New Haven: Yale University Press, 2008.
- Kershaw, Ian. *Hitler, the Germans, and the Final Solution*. New Haven; London: Yale University Press, 2008.
- Kocher, Matthew Adam, Adria K. Lawrence i Nuno P. Monteiro. „Nationalism, Collaboration, and Resistance: France under Nazi Occupation“. *International Security*, 43/ 2 (jesen 2018): 117. – 150.
- Korov, Goran. „Rad KPJ u Zagrebu od 1931. do 1941. godine“. U *Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić. Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Hrvatske seljačke stranke*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1999.
- Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije: 1918. – 1991. – 2003.*, 2 izd. Zagreb: Naklada Pavičić, 2003.
- Mazower, Mark. *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe*. New York: The Penguin Press, 2008.
- Mihovilović, Đorđe. *Čelija smrti*. Jasenovac: Spomen područje Jasenovac, 2013.
- Mihovilović, Đorđe. *Zagrebački tramvajci u koncentracijskom logoru Jasenovac*. Jasenovac: Spomen područje Jasenovac, 2014.
- „Milo, Zeev (Müller, Vladimir)“. *Židovski biografski leksikon* <https://zbl.lzmk.hr/?p=1318> (posjet 28.9.2022)
- Ramet, Sabrina P. *Tri Jugoslavije: izgradnja države i izazov legitimacije: 1918. - 2005*. Prev. Vesna Racković i Mirjana Valent. Zagreb: Golden marketing - Tehnička knjiga, 2009.
- Šidak, Jaroslav. *Povijest hrvatskog naroda 1860. – 1914*. Zagreb: Školska knjiga, 1968.
- Škiljan, Filip. „Organizirano masovno prisilno iseljavanje Srba iz Hrvatske 1941. godine“. *Stanovništvo*, 2 (2012): 1. – 34.
- Vejzagić, Saša. „Redefiniranje otpora u kontekstu policijskog grada – zagrebački antifašistički pokret, 1942. – 1943.“. U *Kartografija otpora: Zagreb 1941. – 1945.*, ur. Josip Jagić i Marko Kostanić. Beograd; Zagreb: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe; Sveučilišna tiskara, 2022.